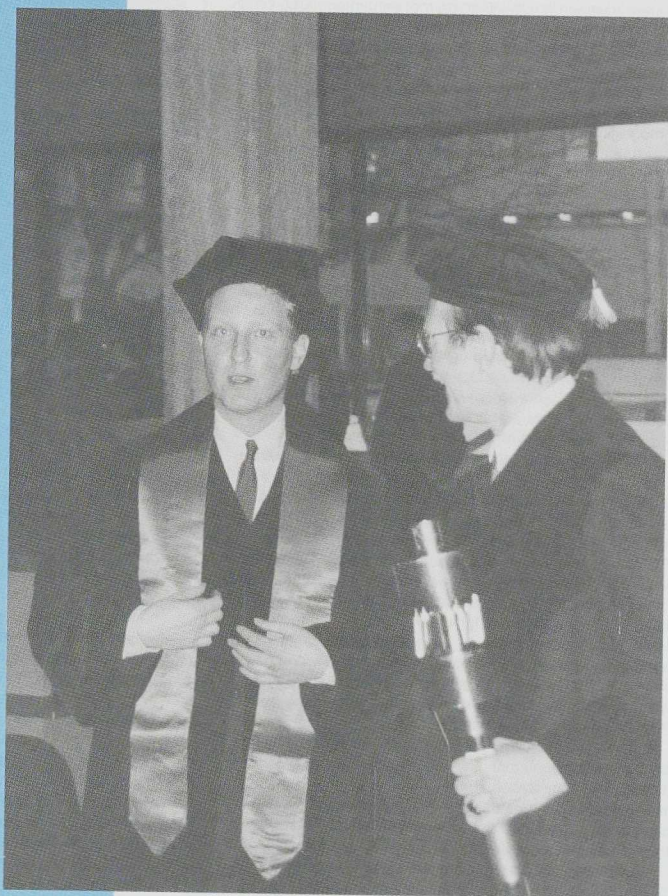

Samenlevingsopbouw

Katern

Het belang van derden Over opbouw cohesie en multiculturaliteit

door DR. W.G.J. Duyvendak

**Mijnheer de Rector Magnificus, zeer gewaardeerde
toehoorders,**

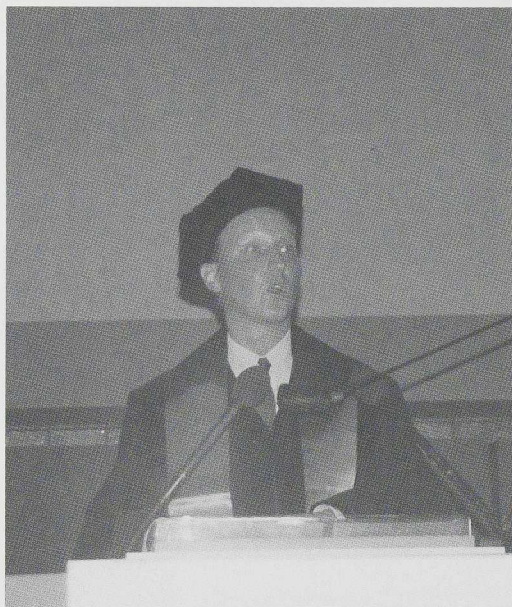
Uw heterogene samenstelling is mogelijk mijn probleem. U komt uit verschillende werelden, en minstens twee van deze werelden - de wetenschap en het welzijnswerk - moeten door een hoogleraar met de leeropdracht 'de wetenschappelijke grondslagen van het opbouwwerk' op een geloofwaardige en vruchtbare manier met elkaar worden verbonden. Om te onderzoeken op welke manier en in welke mate de wetenschap, i.c. de filosofie, en het opbouwwerk eigenlijk verschillen, wil ik graag met een vraag aan U beginnen. Velen van U zullen bekend zijn met het woord 'opzoomer'. Maar U hecht hier niet noodzakelijkerwijs dezelfde betekenis aan. Wie van de aanwezigen denkt bij 'opzoomer' aan activiteiten ter stimulering van buurtcohesie door het opknappen, schoonmaken en verfraaien van wijk en stad? En wie denkt aan filosofie? En, derde mogelijkheid, voor wie is 'opzoomer' een trekpotje, een woord met een dubbele betekenis: zowel de eerste persoon van het werkwoord opzomen (in de bovengenoemde betekenis van het opknappen van wijk en buurt), als de naam van de belangrijkste Nederlandse filosoof in het midden van de negentiende eeuw? En, laatste mogelijkheid, wie heeft nog nooit van 'opzoomer' gehoord?

Uw antwoorden leren zowel iets over uw diverse achtergrond, over mijn leeropdracht als over een aantal Rotterdamse eigenaardigheden. Zij die 'opzoomer' associëren met het versterken van sociale cohesie zijn blijkbaar thuis in de Rotterdamse wereld van de 'sociale vernieuwing' en weten waarschijnlijk dat het 'opzomen' begon in de Opzoomerstraat, de straat genoemd naar de filosoof. Voor wie niet zo in Rotterdam thuis is: 'opzomen' is een van de trefwoorden in de vernieuwing van de Rotterdamse sociale politiek én praktijk.¹

De voorbeeldige Rotterdamse aanpak van sociale vernieuwing heeft, zoals wellicht wel bekend, geleid tot het landelijke sociale vernieuwingsbeleid dat in de eerste helft van de jaren negentig furore maakte.² Veel van de aanwezigen die bij 'opzoomer' denken aan de Nederlandse filosoof Cornelis Opzoomer zijn mogelijk ook Rotterdammers, en wel verbonden aan de Rotterdamse filosofie-faculteit. Nergens anders in Nederland bestaat immers, dankzij de inspanningen van professor Petry en zijn collegae, zoveel kennis over de filosofie in Nederland.³

In het onderzoek naar de wetenschappelijke grondslagen van het opbouwwerk kunnen verschillende wegen worden bewandeld. Welke weg men kiest, zal afhangen van de opvatting die men huldigt over wat 'theorie' en wat 'praktijk' is en hoe deze zich tot elkaar (moeten) verhouden. In deze oratie zal ik laten zien dat naar mijn idee filosofie en sociale wetenschappen niet als 'externe' fundamenten van het opbouwwerk moeten worden gezien die - ontwikkeld na nijver studeerkeramerwerk - een betere praktijk zouden moeten schragen. Veel eerder gaat het erom de filosofische en sociologische noties die reeds in het opbouwwerk circuleren te expliciteren en op hun bruik- en houdbaarheid te onderzoeken.⁴

De filosoof Cornelis Opzoomer kan bij een dergelijke aanpak als voorbeeld dienen. Hij wordt door mijn Rotterdamse collegae namelijk gekenschetst als iemand "die van mening was dat de filosofie uit haar ivoren toren moest komen en streefde naar een wijsbegeerte die zich in dienst stelde van de snel veranderende maatschappij."⁵ De filosoof Wim van Dooren noemde Opzoomer zelfs het prototype van de geëngageerde liberaal, maar wel één die "beducht (is) voor de 'onbeschaafde menigte'".⁶ Waar ik als

Dr. W.G.J. Duyvendak

een 'empirisch filosoof'⁷ graag de straat op ga, is het dus nog maar de vraag of de filosoof Opzoomer zich in de Opzoomerstraat in het Nieuwe Westen van Rotterdam in het opzomen zou hebben gestort.

Gelet op het recente verleden is het allerminst vanzelfsprekend dat de Gradus Hendriks-leerstoel bij de Faculteit der Wijsbegeerte in Rotterdam is ondergebracht. Want filosofen en Rotterdamse sociologen die zich de afgelopen decennia met het welzijnswerk hebben bemoeid, hebben, althans in de ogen van veel opbouwwerkers, meer kwaad dan goed gedaan. Ik zal kort ingaan op twee critici - de socioloog Bram Peper en de filosoof Hans Achterhuis -, aan de hand waarvan ik ook de thematiek van deze oratie, 'het belang van derden', kan introduceren.

In 1972, nu dus precies vijftig jaar geleden, verscheen de dissertatie van Bram Peper over de ontwikkeling van het opbouwwerk: Vorming van welzijnsbeleid. Evolutie en evaluatie van het opbouwwerk.⁸ Wie het boek en de daarop volgende discussies leest, zou niet verwachten dat juist in de gemeente waar Peper als burgemeester de scepter zwaait het opbouwwerk zo'n gewaardeerde werksort is. Zo stelde Peper o.a. dat "het feit dat er zoveel opbouwwerkorganisaties in ons land zijn, meer zegt over de autonomie van een beleidsproces dan dat het wijst op een reële behoefte."⁹ Die uitspraak trof het opbouwwerk begin jaren zeventig in het hart. Opbouwwerkers vonden toen de gedachte onverdraaglijk dat hun werk een door de overheid gearpachteerd project was dat bovendien geen werkklank zou vinden bij de groep waarvoor zij wilden opkomen. Opbouwwerkers zagen zich

zelf namelijk als instrument in handen van de bevolking; zij wilden in die jaren de stem van bewoners in het stadsvernieuingsproces versterken. Het opbouwwerk positioneerde zich tegenover de overheid, de 'autoriteiten'.¹⁰ In dit gepolariseerde denken was er begin jaren zeventig geen sprake van dat opbouwwerkers zichzelf zagen als derde partij naast burgers en bestuur; er was geen ruimte om het belang van opbouwwerkers als derden te onderkennen.¹¹

Terwijl het opbouwwerk meende voldoende legitimiteit te kunnen ontleen aan zijn identificatie met 'de buurt', nam de waardering voor dit type werk onder sociologen, filosofen en politologen na 1972 alleen maar verder af. Steeds vaker viel te beluisteren dat het welzijnswerk niet van belang was maar een eigen belang had¹²; er was sprake van 'nieuwe vrijgestelden'.

¹³ Deze kritiek werd o.a. geformuleerd door Daalder, Van Doorn, Vuysje en Van Tienen¹⁴, en culmineerde in het beruchte boek dat Hans Achterhuis eind jaren zeventig schreef: De markt van welzijn en geluk.¹⁵ Hierin werd niet alleen beweerd dat het welzijnsaanbod de welzijnsvraag opriep -en dat 'dus' de belangen van de aanbieders zouden prevaleren-, maar ook dat de afnemers er zelfs slechter van werden als ze van het aanbod gebruik maakten: "Hoe meer welzijnswerkers en instellingen er zijn, hoe meer welzijnsnood geschapen wordt."¹⁶ Deze stelling, notabene van een filosoof werkzaam bij andragologie, werd geloofd. En de gelovigen bevonden zich overal, ook in de kring van het welzijnswerk¹⁷ en de andragologie.¹⁸ Het hoeft dan ook niet te verbazen dat de andragologen, niet langer overtuigd van eigen nut of noodzaak, in de jaren tachtig even snel verdwenen als dat ze in de jaren zeventig waren opgekomen.¹⁹

De wetenschappelijke discussie over het welzijnswerk verstomde in de jaren tachtig.²⁰ Afgezien van enkele getrouwen, meden sociale wetenschappers en filosofen deze sector. Pas eind jaren tachtig zien we, parallel aan een zekere maatschappelijke en politieke herwaardering van 'het sociale', een opleving van de academische belangstelling. De vestiging van deze leerstoel, tussen 1990 en 1995 bezet door mijn voorganger dr.ir. Cees de Wit, is hiervan een uitdrukking. En dat de leerstoel genoemd is naar dr. Gradus Hendriks, de belangrijkste man - inderdaad: een ambtenaar - achter de ontwikkeling van het opbouwwerk in Nederland, bewijst dat deze werksort de schaamte over zijn herkomst als 'overheidsinitiatief' weer voorbij is.

Er is sinds het begin van de jaren negentig iets ten goede gekeerd in het denken over burgers, bestuur en welzijnswerk. Het belang van het werk staat niet meer a priori of uitsluitend gelijk aan zijn eigenbelang.²¹ Het belang van het opbouwwerk kan langzamerhand weer verstaan worden als de belangrijkheid, het gewicht van het werk voor anderen. Opbouwwerkers worden belangrijke derden.

In deze oratie zal ik, naast het belang van opbouwwerkers als derden, 'het belang van derden' op nog drie manieren uitwerken. Zo heeft de opbouwwerker zelf behoefte aan derden: nu hij of zij het niet meer zo zeker weet als in de ideologische dagen van weleer, heeft de opbouwwerker belang bij collegiale ondersteuning en tegenspraak. Bovendien kunnen naast opbouwwerkers ook anderen, zoals politici, als derden van belang zijn voor buitengesloten groepen. En ten slotte is een goed begrip van het belang van derden, van anderen, essentieel voor het multicultureel samenleven.

De opkomst van het autonome 'zelf' en de neergang van het opbouwwerk

Dat het opbouwwerk als derde van belang kon zijn voor achtergestelde burgers was begin jaren tachtig niet meer vanzelfsprekend. Kort gezegd kwam dit doordat het opbouwwerk meegesleurd werd in de kritiek op 'de maakbare samenleving'. In deze kritiek waren twee termen van groot belang: paternalisme en zelfontplooiing. De verbinding tussen beide termen school in de gedachte dat paternalistische praktijken haaks staan op zelfontplooiing. 'Maakbaarheid'-ambities konden in deze redenering nooit bijdragen aan de vergroting van 'zelfontplooiing', want zelfontplooiing kon uitsluitend het werk van mensen zelf zijn. Het paternalistische ingrijpen door derden, of het nu goedbedoelde politici of betrokken opbouwwerkers waren, verminderde of verhinderde zelfontplooiing.²²

Deze kritiek op 'paternalisme' was in de loop van de jaren zestig met een beroep op autonomie tot ontwikkeling gekomen. Veel van de zorgende en vormende taken van de staat werden rond die tijd door cliënten en personeel als bevoogdend, als 'heteronoom', bestempeld en in de beklagdenbank gezet. Binnen het onderwijs²³, de psychiatrie²⁴ en het welzijnswerk keerde deze kritiek zich vervolgens echter als een boemerang tegen het personeel, de 'nieuwe vrijgestelden', zelf met hun expliciet normatieve en in die zin ook paternalistische doelstellingen.²⁵

De gevoeligheid voor paternalistische praktijken was halverwege de jaren zeventig zo groot geworden dat plannen van politici, alleen al vanwege het feit dat ze aan de top werden ontwikkeld, zwaar onder vuur kwamen te liggen. Dit betekende evenwel nog niet dat het hoogtepunt van de maakbaarheid ook in die jaren lag. Integendeel, onderzoek wijst uit dat de periode tussen 1945 en 1965 als de glorie tijd van de maakbare samenleving moet worden beschouwd.²⁶ In de wederopbouw-jaren waren vergaande vormen van paternalisme nog heel gewoon - denk aan de door de overheid gefinancierde en door het particulier initiatief uitgevoerde onmaatschappelijkheidsbestrijding²⁷. Dat waren ook de jaren waarin de uit Amerika geïmporteerde methode van community organization als opbouwwerk in Nederland onder regie van het Ministerie van Maatschappelijk Werk een hoge vlucht nam.

Verscheidene auteurs hebben erop gewezen dat in de uitbouw van het professionele welzijnswerk de kiem lag voor de kritiek op paternalisme. Deze 'moderne' sociaal werkers verwierpen namelijk het paternalisme van het verzuilde particulier initiatief dat gestoeld was op wereldbeschouwingen en niet op professionele gronden.²⁸ De 'modernen' profileerden zich daarentegen op hun technisch-professionele vaardigheden. Een volgende generatie welzijnswerkers, die in de jaren zestig en zeventig werd opgeleid, keerde zich zowel tegen het moralisme van de verzuilde sociaal werkers als tegen het zogenaamd neutrale karakter van de 'modernen'. Maar deze welzijnswerkers deden dit op een paradoxale wijze, want zij waren in hun ideologische bevoegdheid minstens zo paternalistisch als de oudere garde. Sterker dan welke andere werksort bleek het zwaar gepolitiseerde opbouwwerk op twee gedachten te hinken: enerzijds moest, om de mondigheid van achtergestelden te vergroten de wereld worden veranderd maar anderzijds droegen opbouwwerkers zelf bij aan die onmondigheid door voor de onmondigen te beslissen waarom en waartoe de wereld moest worden veranderd.²⁹ Uit de geschiedenis van het Nederlandse opbouwwerk³⁰ blijkt dat het probeerde uit deze paradox te ontsnappen door in de jaren zeventig, de tijd van de stadsvernieuwing, te gaan werken vanuit 'het perspectief van bewoners'.³¹ Opbouwwerkers zagen zichzelf in 'de strijd om de

buurt' vaak als een sociale beweging gericht tegen de overheid. Zonder dat hiermee het probleem van het beter-weten verdween want opbouwwerkers wisten nog steeds wat 'de' bewonersbelangen waren en hoe die goed behartigd konden worden.³²

Deze opstelling nu knaagde aan hun geweten aangezien vanaf de jaren zeventig het idee dat mensen zelf moesten bepalen hoe ze zich wilden ontplooiën, onomstreden was. De spanning die besloten lag in de mondigheidsbevordering werd in de jaren tachtig uiteindelijk langs twee lijnen 'opgelost': enerzijds door vergaande professionalisering, door specifieke deskundigheid te claimen en afstand te nemen van het activistische opbouwwerk: 'de nieuwe zakelijkheid'.³³ Anderzijds was er de stroming van de 'romantisch vitalisten' die juist geen professionalisering voorstond maar de kenmerken van een sociale beweging trachtte te behouden. Deze opbouwwerkers wilden het niet meer 'beter weten' dan hun 'cliënten'. Maar hierdoor verloor het opbouwwerk wel zijn (eigen) gezicht.³⁴

De titel van Achterhuis' boek, De markt van welzijn en geluk, bleek achteraf niet zozeer van descriptieve maar van, zoals dat tegenwoordig heet, performatieve aard: de boektitel maakte zich waar in de jaren tachtig die, ook in de wereld van zorg en welzijn, gekleurd werden door bezuinigingen, een oprukkende markt-ideologie en privatiseringspraktijken. Waar Achterhuis een kritiek op de welzijnsmarkt wilde formuleren³⁵, bevorderde hij door het hanteren van een radicaal autonomie-begrip de doorbraak van het liberale denken - een denken dat tot op dat moment in de na-orlogse Nederlandse politiek marginaal was geweest.³⁶ Liberalen bleken met hun accentuering van zelfontplooiing door vrije individuen uiteindelijk de meest natuurlijke erfgenen te zijn van de anti-paternalistische beweging van de jaren zestig en zeventig.³⁷ Waar linkse partijen, net zoals het opbouwwerk, bleven worstelen met de paradox dat zij bepaalden dat onmondigen mondig moesten worden, poseerden de liberalen meer en meer als anti-etatisten. De anti-politiek van de liberalen, partijpolitiek gevangen in de leuze van 'gewoon jezelf zijn', was niet kwetsbaar voor paternalisme-kritiek. Progressieve politici en welzijnswerkers waren vervolgens de gehele jaren tachtig zoet met zelfkritiek in plaats van dat kritiek werd geformuleerd op het overtrokken idee van het autonome 'zelf'.³⁸

Het leek de sociale sector grotendeels te ontgaan dat in diezelfde tijd in de filosofie een opvallende relativering en contextualisering plaats vond van het autonome subject³⁹, van het 'zelf'. Of het sprak de sector niet erg aan, bijvoorbeeld omdat Achterhuis, nota bene met een beroep op de anti-humanist Foucault⁴⁰, een loflied bracht op het autonome subject.⁴¹ Hoe het ook zij, (post-)structuralisten en vele anderen lieten door de geschiedenis van 'het zelf'⁴² te schrijven zien dat een rigoureuze verabsolutering van 'het autonome individu' a-historisch en onsociologisch was. En bovendien ook ongewenst, althans volgens de communitaristen onder hen.⁴³ Met name in de anglosaksische discussie werden liberale noties van 'the unencumbered self' scherp aangevallen⁴⁴: wat is het autonome individu zonder de sociale verbanden waarin het verkeert, zoals de familie, de buurt, het bedrijf, de geloofsgemeenschap, de sportvereniging, de subcultuur of de partij? Deze kritiek kwam deels uit conservatieve hoek, waar men bezorgd was over het uiteenvallen van traditionele gemeenschappen en verbanden. Maar ook feministisch georiënteerde filosofen kritiseerden de miskenning van de betekenis van afhankelijkheid en zorg die blijkt uit de overtrokken accentuering van de autonomie van het individu.⁴⁵

Hoewel het communitarisme vanwege de problematische status van groepsidentiteiten in ons recent ontzuilde land⁴⁶ hier aanvankelijk enigszins wantrouwig werd ontvangen, is aan het eind van de jaren tachtig ook in Nederland sprake van een relativering van het autonome zelf. Zij het dat het vooral een empirische relativering is. Enerzijds doordat wordt aangetoond dat alle mogelijke vormen van betrokkenheid van mensen op en bij elkaar nog steeds bestaan⁴⁷, anderzijds doordat de situatie wordt aangeklaagd waarin sommige mensen door de harde marktsamenleving buiten de boot vallen. Deze individuen zijn inderdaad o zo autonoom, maar ze hebben niets meer te kiezen.

Een aantal auteurs betoogt dat de Nederlandse situatie bij uitstek laat zien dat er geen zero-sum-verhouding hoeft te bestaan tussen individualisering aan de ene kant en hechte onderlinge verbanden aan de andere kant.⁴⁸ Collectieve identiteiten lijken zelfs voorwaarde te zijn voor het vorm kunnen geven aan een 'eigen' leven: nauwe verbanden met anderen zijn hiervoor con-

stitutief in plaats van belemmerend. Deze sociologische blik maakt het ook mogelijk om te onderkennen dat niet iedereen gelijke mogelijkheden heeft om zijn of haar leven naar 'eigen' inzichten in te richten. Zo kan dus de vraag (weer) aan de orde komen of

mensen geholpen mogen en kunnen worden, door derden, om meer greep op hun eigen leven te krijgen.⁴⁹

In de jaren negentig komt de absolute, liberale opvatting van autonomie fundamenteel ter discussie te staan.

⁵⁰ Zo verschijnt in 1994 een publicatie van de hand van Jos van der Lans en Paul Kuypers onder de niet mis te verstane titel Naar een modern paternalisme. Over de noodzaak van sociaal beleid.

⁵¹ Uit het onthaal van dit boek ⁵² blijkt dat wordt onderkend dat de impasse van de jaren tachtig alleen doorbroken kan worden door het idee van autonomie enigszins te relativiseren, zonder dat dit overigens zou moeten leiden tot een terugval in hoog-ideologische interventies. Kuypers en Van der Lans pleiten ook zelf bepaald niet voor een eerherstel van de wereldverbeterende opbouwwerker noch voor "het door de voordeur persen van mentale hygiëne, fatsoen of zedenbesef zoals dat in het verleden het geval was."

stijl mogen dan geen zeker-weters meer zijn, modern-paternalistische opbouwwerkers blijven beter-weters.⁵⁴ Zij nemen het immers op voor mensen die er niet altijd om gevraagd hebben. En niet alleen bij interventie, ook bij abstinentie neemt de opbouwwerker een normatieve beslissing.⁵⁵ De opbouwwerker is, in de woorden van Kees Schuyt, een evenwichtskunstenaar, die moet kunnen bepalen wanneer wel en wanneer juist niet moet worden opgetreden.⁵⁶

De filosoof Lolle Nauta stelt dat dit probleem van het gevraagd én ongevraagd 'representeren' van anderen onoplosbaar is ⁵⁷ maar juist daarom om het afleggen van rekenschap aan derden vraagt.⁵⁸ Want net zoals het paternalisme van de opbouwwerker mede gerechtvaardigd kan worden door een zekere relativering van de autonomie van cliënten, zo moet ook de autonomie van opbouwwerkers op haar beurt worden gerelativeerd.

Opbouwwerkers-nieuwe-stijl, die niets meer zeker weten, moeten op zoek gaan naar anderen, naar derden, om interventies te overleggen, verantwoording af te leggen en zich aan kritiek bloot te stellen. En daar verschijnt de tweede betekenis van 'het belang van derden': derden zijn van belang voor opbouwwerkers-nieuwe-stijl, voor beter-weters, niet voor zeker-weters.

Willen opbouwwerkers effectief kunnen optreden dan is het noodzakelijk dat zij opnieuw hun verhouding bepalen tot de groepen waarvoor zij zich inzetten én hun verhouding tot elkaar. Maar minstens zo belangrijk is dat zij hun relatie tot de politiek opnieuw ijken door het belang van de politiek te herwaarderen. Dit brengt ons bij het belang van derden, nummer drie: hoe kan de politiek haar rol als derde waarmaken?

De kolonisering van de leefwereld? Of de mobilisering van de civiele maatschappij?

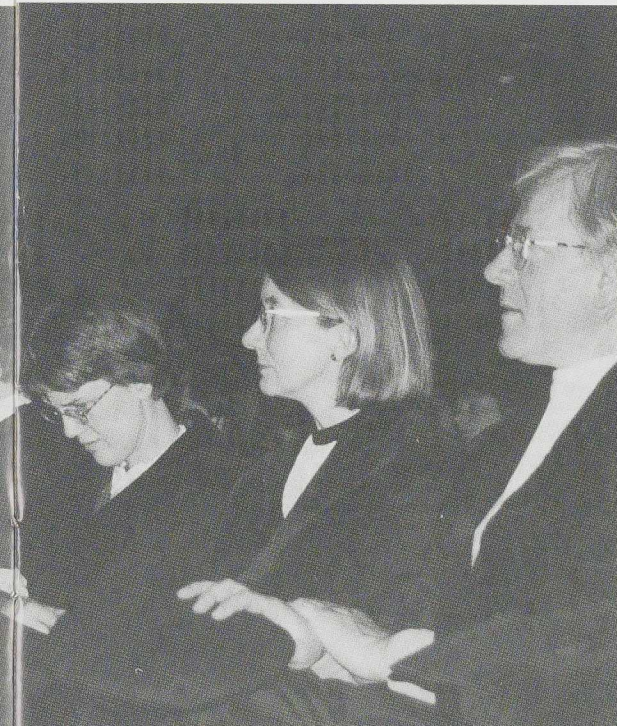
Het zal sommigen van U bekend zijn dat de Duitse filosoof Jürgen Habermas en de Franse socioloog Alain Touraine onder opbouwwerkers nog steeds grote populariteit genieten.⁵⁹ abermassiaanse termen als systeem en leefwereld, en dan met name "de kolonisering van de leefwereld door het systeem", worden opbouwwerkers met de paplepel ingegoten.⁶⁰ In alle mogelijke teksten kunnen we lezen dat de communicatieve openheid het grootst is wanneer de invloed van het systeem, gedomineerd door macht en geld, het kleinst is.⁶¹ Het communicatie-theoretische perspectief wordt begrepen als een model van communicerende vaten, een zero-sum-model, waarin macht en geld ⁶² binnen de perken van het systeem moeten blijven, wil de leefwereld haar 'eigen' kwaliteiten maximaal kunnen ontwikkelen.

Ook in Touraine's theorie ⁶³ lijkt het onmogelijk dat er een positief verband bestaat tussen enerzijds de société politique en anderzijds de société civile (hoewel bij hem van 'de macht' niet louter een dreigende, koloniserende werking uitgaat). In Touraine's dichotome denken is evenmin plaats voor een dynamische, elkaar versterkende, wisselwerking tussen bestuur en burgers ⁶⁴: de ruimte van de één lijkt per definitie ten koste te gaan van de mogelijkheden van de ander.⁶⁵

Misschien snijden Touraine's ideeën in Frankrijk nog wel enig hout. Dat is immers een land met een sterke, gesloten staat. En dat Habermas' theorie in de gepolitiseerde en gepolariseerde jaren zeventig bij de opbouwwerkers zo aansloeg, hoeft niet meer te verbazen: de leefwereld was voor hen immers een fijn ruim begrip waardoor ze aan de goede kant van de streep konden staan tegenover 'het systeem'.⁶⁶ Maar waarom gebruiken veel opbouwwerkers nog steeds de tweedeling leefwereld->systeem? Rechtvaardigt de keuze van opbouwwerkers voor 'de onderkant

⁵³ Het gaat hen veel meer om het aanklagen van een cultuur van verwaarlozing, onverschilligheid en afzijdigheid, ontstaan onder het mom van respect voor autonomie.

Nu er weer ruimte is om het belang van derden te onderkennen, keert een oud dilemma terug. Opbouwwerkers-nieuwe-

van de samenleving' dit dichotome denken en, belangrijker nog, is de onderkant van de samenleving met deze conceptualisering het beste geholpen?

In zijn recente boek *Van theemutscultuur naar walkman-ego* kritiseert de filosoof Harry Kunneman Habermas' gebrekkige oog voor de talloze en diverse 'interferenties' tussen systeem en leefwereld. Dat zou opbouwwerkers aan het denken moeten zetten. Want ervaren zij in allerhande activiteiten niet dagelijks dat de wereld veel complexer is dan de tweedelingen waarmee zij de wereld nu duiden? Neem de sociale vernieuwingsinitiatieven, gezamenlijk gedragen door burgers, opbouwwerk en bestuur: had de politiek hier uitsluitend een beperkende rol? Willen we begrijpen hoe de kernactiviteit van het opbouwwerk - het stimuleren van de participatie van de bevolking - kan plaatsvinden, dan moet worden gebroken met opvattingen waarin de politiek primair als vijand verschijnt.⁶⁷

Diverse auteurs wijzen op de positieve samenhang tussen een open, uitnodigende opstelling van politieke autoriteiten enerzijds en ontwikkelingsmogelijkheden van achtergestelde groepen en individuen anderzijds.⁶⁸ Ook in een vergelijkende studie naar sociale bewegingen, die ik met enkele collegae onder leiding van de politicoloog Hanspeter Kriesi aan de Universiteit van Amsterdam heb uitgevoerd⁶⁹, constateerden we dat een ondersteunende, in jargon heet dat 'faciliterende', politiek van levensbelang is voor een hoge mate van participatie. De politicoloog Ruud Koopmans heeft deze doorslaggevende factoren voor het in beweging komen van mensen - voortbouwend op het werk van de historisch-socioloog Charles Tilly⁷⁰ - als volgt gesystematiseerd: het gaat om het bieden van succesansen, om weinig repressie en veel ondersteuning; en om het wekken van de verwachting bij burgers dat hun bijdrage van betekenis is.⁷¹

Mensen blijken alleen geloof in eigen kunnen te hebben door erkenning en ondersteuning van anderen, waarbij het juist van het grootste belang is dat die anderen macht hebben. Als de literatuur over sociale bewegingen⁷² iets leert, dan is het wel dat mensen hun situatie pas kunnen problematiseren wanneer ze daartoe de kans krijgen; wanneer hun positie door mensen met meer macht zo versterkt wordt dat ze weer in zichzelf gaan geloven.⁷³ Zeker, wanneer de paarse politiek met haar markt-ideologie doorzet⁷⁴ en de subsidiëring en waardering voor intermediaire verbanden onder invloed van modieuze ontvlechtingstretoriek blijft afnemen⁷⁵, dan kan de sterke civiele maatschappij in Nederland onder druk komen te staan. Want waar paars meent dat een terugtrekkende overheid ruimte schept voor een bloeiende samenleving, blijkt het tegendeel te gebeuren: een overheid die zich terugtrekt, verzakt het maatschappelijk middenveld. Maar de paarse politiek is ambivalent. Zo klinkt in de welzijnsnota van staatssecretaris Terpstra. Naar eigen vermogen, enerzijds een radicaal autonomiebegrip en een koloniserende opvatting over de rol van 'de macht' door. Anderzijds worden in deze nota ook gloedvolle passages gewijd aan de noodzaak om van overheidswege de voorwaarden te blijven garanderen waardoor mensen zichzelf beter kunnen redden.⁷⁶

Deze laatste stellingname nu verdient ondersteuning. Maar pas wanneer zowel gebroken wordt met het anti-systeemdenken als met radicale autonomie-noties kan worden beargumenteed waarom de overheid die taken op zich moeten blijven nemen. Wie de Nederlandse opbouwwerk-handboeken opslaat of zich verdiept in de anglosaksische literatuur over 'empowerment' vindt daarin ideeën over het belang van de overheid als ondersteunende derde overigens meer en meer terug. Hoewel de ter-

men soms nog Habermassiaans zijn, wordt 'het systeem' hierin steeds minder als eenduidig negatief gekwalificeerd. Zo schrijft Harry Broekman in *Opbouwwerk. Methoden, technieken en terreinen*: "Eens te meer wordt duidelijk dat een leefwereld bestaat bij de gratie van een systeem, dat het één niet louter goed en het ander niet louter slecht is."⁷⁷

Het blijft niettemin wenselijk om nog een stap te zetten. Het dichotome zero-sumdenken is namelijk niet alleen een wapen in handen van de ideologen van een terugtrekkende overheid, het draagt ook bij aan een verkeerd zelfbeeld van het opbouwwerk. Het opbouwwerk is namelijk pas van waarde voor achtergestelde groepen wanneer het bruggen kan slaan naar overheden, wanneer het zijn machtige rol als intermediair speelt.⁷⁸ Ik beschouw het als een van de belangrijkste taken voor de komende jaren om op basis van concrete analyses van participatie-processen de ondersteunende, 'derde' rol van zowel de overheid als het opbouwwerk nader onder woorden te brengen. Het gaat om de formulering van een 'positieve' theorie waarin relaties tussen actoren in uiteenlopende maatschappelijke sferen niet bij voorbaat als beperkend maar als elkaar versterkend in kaart worden gebracht.⁷⁹

Derden en Anderen. Over soorten verschillen

Er kleven aan het gebruik door het opbouwwerk van de noties 'leefwereld' en 'systeem' verschillende problemen. We zagen zojuist dat deze tweedeling blind maakt voor de mogelijk positieve effecten van het politieke systeem op bevolkingsparticipatie: hierdoor wordt het belang van de politiek als derde miskend. Maar genoemde noties geven ook geen goed beeld aan opbouwwerkers hoe gemengd samenleven in wijken en buurten moet worden aangepakt en dat brengt ons voor de vierde keer bij 'het belang van derden'. In het nadenken over de vraag wat sociale cohesie in een steeds pluriformere wereld betekent, zijn de rozige kenmerken die met de leefwereld worden geassocieerd⁸⁰ - communicatieve gelijkwaardigheid, sensibele en authenticiteit - weinig behulpzaam. De nieuwe omgangsvormen in cultureel heterogene wijken - omgangsvormen die vaak een functioneel en instrumenteel karakter hebben - moeten niet steeds op nostalgische toon worden vergeleken met de o zo gezellige volkswijken van weleer, waarop met terugwerkende kracht alle kenmerken van een goede 'leefwereld' worden geprojecteerd.

Ook dit lijkt me een belangrijke kwestie om de komende jaren bij stil te staan. Het gaat immers om de doelen die het opbouwwerk en anderen zich in een multiculturele wijk stellen. Naar welke omgangsvormen wordt gestreefd? Welke betekenis heeft 'multiculturaliteit' eigenlijk? Tot nu toe worden termen als 'gewenste heterogeniteit' en 'menging' in allerlei sectoren met een opvallende lichtvaardigheid in de mond genomen. Zo staan welhaast alle participanten in de volkshuisvesting een beleid voor van 'differentiatie', hetgeen meestal neerkomt op het bouwen van (duurdere) koopwoningen in wijken met veel sociale woningbouw.⁸¹ Maar de argumenten die hiervoor worden aangedragen lopen per situatie sterk uiteen en de met differentiatie nagestreefde doelen zijn soms bijzonder hoog gegrepen: "Het economisch draagvlak van een buurt moet worden vergroot door meer hoge inkomens naar de wijk te lokken of mensen met hoge inkomens die al in de wijk wonen voor de buurt te behouden"⁸²; "het differentiëren van het woningbestand zou niet alleen de (veronderstelde) eenzijdigheid van de bevolking doorbreken, maar ook een belangrijke bijdrage leveren aan de verbetering van het leefklimaat in deze wijken".⁸³ Soms lijkt het alsof de vele problemen die zich in enkele buurten concentreren ook in die buurten zouden kunnen wor-

den opgelost.⁸⁴ De volkshuisvestingsdeskundige Arnold Reijndorp merkt echter op: "Het blijft een raadsel hoe het toevoegen van enkele honderden duurdere woningen de leefbaarheid in de goedkope portiekflats vijftig meter verder bevordert. Laat staan dat duidelijk wordt hoe een dergelijke differentiatie de maatschappelijke kansen van de werkloze en laagopgeleide bewoners verbetert."⁸⁵

Dit zijn centrale kwesties voor de leerstoel: welke sociologische noties liggen besloten in de ruimtelijke ambities tot 'menging'? Zullen mensen uit koopappartementen hun bestedingen in hun 'eigen' wijk doen? Zal de sociale cohesie in een dergelijke buurt door deze vorm van menging toenemen? Dit valt nog te bezien.⁸⁶ Onderzoek wijst namelijk uit dat de rijkere, mobiele één- en tweepersoonshuishoudens, die in dergelijke 'gemengde' wijken wonen, eerder in de stad dan in de wijk leven. En vice versa: de wijken waarin de bewoners het meest buurtgericht zijn -daar waar ouders met schoolgaande kinderen leven-, zijn vaak homogeen qua opleiding en inkomen.⁸⁷ Maar stel dat de 'buurtgerichte' wijken inderdaad heterogener worden qua opleiding en inkomen, op welke terreinen zal die menging dan plaatsvinden? Werkt dit dan bijvoorbeeld ook door in gemengde schoolgang? Zullen mensen met hogere inkomens hun kinderen op de wijksschool doen? Wie recente rapporten⁸⁸ van het Sociaal-Cultureel Planbureau leest, weet dat nog weinig scholen echt als ontmoetingsplek tussen kinderen met verschillende achtergronden functioneren. Ondanks lovenswaardige initiatieven als de Brede School, segregert het Nederlandse onderwijs naar kleur en dus ook naar klasse.

De vraag wat het volkshuisvestings- en onderwijsbeleid hiertegen kunnen en moeten ondernemen, is overigens niet gemakkelijk te beantwoorden. Want kleur- en klassescholen mogen dan ongewenst zijn -juist omdat deze niet uit vrije, 'autonome' keuzes ontstaan-, scholen met een eigen identiteit op onderwijskundige of levensbeschouwelijke grond kunnen daarentegen bijdragen aan een pluriforme samenleving. Moeten, met andere woorden, alle kinderen zoveel mogelijk samen naar school of is samenscholing op grond van cultuur, godsdienst, levensstijl of onderwijsmethode ook van waarde? Moet iedereen, ongeacht achtergrond en levensstijl, zoveel mogelijk door elkaar heen wonen, of verdient samenwoning van mensen met eenzelfde identiteit de voorkeur?

Wie meent dat een pluriforme en multiculturele samenleving slechts kan bestaan bij de gratie van sterke collectieve identiteiten zal samenscholing en samenwoning toelijken. Wie echter vreest dat hierdoor zulke sterke groepsbanden zullen ontstaan dat contacten tussen groepen en individuen eerder worden belemmerd dan gestimuleerd, zal pleiten voor meer menging. Om uit deze patstelling te komen lijkt het van belang om onderscheid te maken tussen de betekenis van banden binnen groepen en de schakels tussen groepen. Elders heb ik uitgewerkt dat de specie die specifieke groepen kleefkracht geeft, principieel iets anders is dan het cement dat de samenleving bij elkaar houdt.⁸⁹ Groepen worden immers gekenmerkt door gedeelde waarden, door een gezamenlijke geschiedenis en overgeleverde praktijken, min of meer dezelfde klederdracht, et cetera. Juist voor deze specie kan het van belang zijn dat kinderen ook op scholen kennis nemen van de specifieke kenmerken van een bepaalde cultuur, godsdienst, levensstijl of pedagogisch beginsel. En voor het beleven van een groepsidentiteit is het van betekenis dat mensen in een zekere ruimtelijke nabijheid van elkaar wonen: we moeten niet té bang zijn voor homogene eilanden in heterogene wijken.

Deze specie kan echter niet dienen voor de sociale cohesie tussen groepen: zij zet verschillen met anderen immers juist

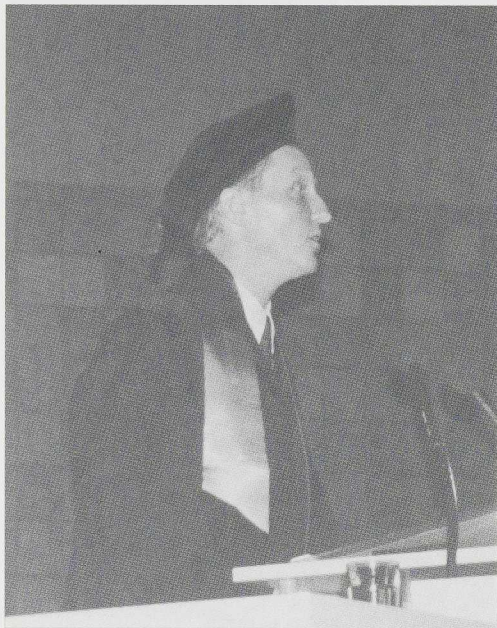
aan. De brandende vraag is dus: wat kan in een pluriforme samenleving het cement zijn en waar kan dat worden aangemaakt c.q. geleerd? Het gaat bij cement om het leren omgaan met verschillen tussen mensen en tussen groepen.⁹⁰ We moeten niet proberen om weer voor heel Nederland nieuwe, gedeelde, gemeenschappelijke waarden te vinden⁹¹ maar ons concentreren op minimale normen, welhaast procedurele normen die voorschrijven hoe mensen met verschillende achtergronden met elkaar horen om te gaan en elkaar niet links horen te laten liggen - of erger. Wijken of buurten moeten in dit licht dan ook niet worden beschouwd als hechte gemeenschappen: dit is nodig noch mogelijk.⁹² Daarom ook moeten zogenaamde 'sociale cohesie-ladders' die in het opbouwwerk zijn ontwikkeld⁹³ met de nodige voorzichtigheid worden gehanteerd. Deze moeten niet Habermassiaans worden geïnterpreteerd in de zin dat hoe hoger de wijk of buurt scoort, hoe beter het is. Niet iedereen hoeft (even) warme gevoelens voor ieder ander te koesteren: cement is, althans in sociale verhoudingen, niet hetzelfde als specie.

Maar het opbouwwerk en het onderwijs moeten wel leren dat verschillen, of ze nu leuk of lastig zijn, gerespecteerd moeten worden. Beproefde slogans in het opbouwwerk en opzoemeren zijn 'de ongedeelde stad', de 'hele' wijk, 'de wijk is van ons allemaal'⁹⁴. Dit inclusieve denken is praktisch op voorwaarde dat mensen er ook bijhoren wanneer ze 'anders' zijn.⁹⁵ In het beleid - van scholen, corporaties en overheden - moet het enerzijds gaan om het bestrijden van ongelijkheid, van onrechtvaardige verschillen, anderzijds moet de waarde van pluriformiteit ook worden erkend. Dit vereist opnieuw evenwichtswerk en zeker in de Haagse politiek is nog niet iedereen deze balanceerkunst machtig. Met name de positieve betekenis van anders zijn, het belang van derden (nummer vier!) in multiculturele zin, wordt daar soms nog te weinig onderkend. Te vaak horen we dat migranten tout court horen in te burgeren, zich horen aan te passen; dat minderheden, zoals mensen met een handicap, ouderen en homoseksuelen, toch net zo zijn "als ieder ander". Uit angst voor ongelijkheid en discriminatie, miskent de politiek dat sommige verschillen wel degelijk van belang kunnen zijn. Gelukkig lijkt echter, bij sommige departementen althans⁹⁶, het belang van diversiteit, naast ongelijkheidsbestrijding, langzamerhand door te dringen.⁹⁷

Overigens kent het opbouwwerk van oudsher een ingebouwde spanning die tot balanceren tussen gelijkheid en verschil dwingt. Het categorale werk accentueert namelijk de specificiteit van groepen, terwijl het territoriale opbouwwerk primair gericht is op gelijkheid. Ook het opbouwwerk zal de komende jaren niettemin met de vraag worden geconfronteerd waarom 'menging' en 'differentiatie' van belang zijn: uit angst voor ongelijkheid, voor ghettovorming of, ook, vanwege de erkenning van verscheidenheid, vanwege 'het belang van derden'?

De wonderbaarlijke vermenigvuldiging van het opbouwwerk

In deze rede heb ik het belang van derden vanuit vier perspectieven benaderd en de noodzaak van evenwichtskunst in alle vier rollen als derden benadrukt. In de eerste plaats was het opbouwwerk van belang als derde om groepen te steunen. De opbouwwerker zoekt daarbij het evenwicht tussen zijn of haar betrokkenheid bij de buitengesloten en de noodzakelijke afstand die moet worden bewaard om van belang te kunnen zijn. In de tweede plaats waren opbouwwerkers voor elkaar als derden van belang om hun 'moderne paternalisme' binnen de perken te houden. In de derde plaats bleek de politiek een belangrijke mobiliserende rol te kunnen vervullen: politici die enerzijds helder stelling nemen en

anderzijds bereid zijn tot discussie, tot dialoog, kunnen burgers tot participatie verleiden. En ten slotte, in de vierde plaats, zijn 'derden' van belang om greep te krijgen op de verwarrende discussie over de multiculturele samenleving. Hier moet worden gebalanceerd tussen de neiging tot een homogeniserende politiek die met 'anderen' weinig raad weet enerzijds en de grote verhalen over de multiculturele samenleving anderzijds.

Niet alleen het opbouwwerk is dus als derde van belang. Of beter gezegd: de rol die het opbouwwerk van oudsher als derde heeft gespeeld heeft school gemaakt. Recente ontwikkelingen laten zien dat de opbouwwerkpet tegenwoordig ook de politie, de 'activerend ambtenaar', het buurtbeheer, de medewerkers van het arbeidsbureau, het preventiewerk op scholen en talloze anderen past.⁹⁸ Zo maken de woningcorporaties, terwijl ze door de bruteringsoperatie marktgerichter moeten gaan werken, meer dan ooit werk van leefbaarheid. Deze ontwikkeling valt samen met een andere: het vertrouwde opbouwwerk in buurten en wijken kan zich niet of nauwelijks meer onder eigen naam handhaven. Alleen onder steeds weer andere noemers (stadsvernieuwing, sociale vernieuwing, politieke vernieuwing, grote steden-beleid) komen opbouwwerkers aan de bak. Deze dubbele ontwikkeling - opbouwwerkachtige activiteiten die uitwaaiëren terwijl kernactiviteiten niet meer als opbouwwerk herkenbaar zijn - draagt een zeker risico in zich. Het belang van achtergebleven en buitengesloten groepen, dat in het opbouwwerk in principe het zwaarste weegt

⁹⁹ kan in het politie-uniform of achter de balie van het arbeidsbureau niet hetzelfde gewicht hebben omdat het daar tegen andere belangen moet worden afgewogen. Hoewel ik heb gepleit tegen zero-sum-denken, betekent dit nog niet dat ik een naïeve liberaal ben geworden die meent dat er geen belangen-conflicten meer bestaan. We moeten het zero-sum-denken (autonoom versus heteronoom; leefwereld versus systeem; individualisering versus sociale cohesie) niet inruilen voor wat de politoloog Pieter Hilhorst 'het win-win-virus'¹⁰⁰ heeft genoemd: niet alles wat in het belang van de één is, is daarmee ook in het belang van de ander(en). Als dat zo was, waren derden immers nooit van belang.

Afgezien van het risico dat de verspreiding van het opbouwwerk in zich draagt, zijn er ook manifeste voordelen van de ontwikkeling dat steeds meer organisaties zich weer gevoelen om 'sociaal beleid' te gaan voeren. Niet toevallig is deze leerstoel in de vorige periode deels gefinancierd door het

Rotterdamse bedrijf Jurgens en Van den Bergh terwijl de komende vier jaar het NCIV - koepel voor woningcorporaties een aanzienlijke financiële bijdrage levert.

Dat brengt mij, tot slot, bij het bedanken van een aantal personen en instellingen zonder welke deze leerstoel niet zou bestaan en enkele meer persoonlijke noten. Het gaat de Nederlandse universiteiten niet in alle opzichten voor de wind en zeker de filosofie-faculteiten staan, ondanks gunstige verslagen, onder druk. Het gewicht van de tweede en derde geldstroom is door de bezuinigingen sterk toegenomen. In die zin mag U de hoofdtitel van deze oratie ook letterlijk nemen: zeker voor het bestaan van bijzondere leerstoelen zijn derden van levensbelang. Ook daarom wil ik, naast het NCIV, met name Delphiconsult en de gemeente Rotterdam dank zeggen voor hun ondersteuning van deze leerstoel. Ook anderen, binnen en buiten de universiteit, die hebben bijgedragen aan de instelling en continuering van deze leerstoel ben ik zeer erkentelijk. De onvermoeibare leden van het stichtingsbestuur, het curatorium, mijn voorganger Cees de Wit, de naamgever van de leerstoel Gradus Hendriks, de medewerkers van het Landelijk Centrum Opbouwwerk, dank.

Voorzover er onder de studenten, opbouwwerkers van professie of opleiding zijn, zullen zij begrepen hebben dat ik ze weinig fundamenteels te leren heb. U bent, vaak impliciet, net zo goed filosoof of socioloog als ieder ander in deze zaal. En andersom: voorzover studenten filosofie, sociale wetenschappen of bedrijfskunde van zins zijn het onderwijs in de wetenschappelijke grondslagen van het opbouwwerk te gaan volgen: ik zal U niet alleen als 'theoretici' aanspreken. Het lijkt vruchtbaarder om de fictieve tweedeling tussen theorie en praktijk achter ons te laten en te onderzoeken hoe theoretisch 'praktijken' zijn en hoe praktisch 'theorieën'. Hoewel ik zeker niet wil beweren dat er tussen opbouwwerkers en filosofen geen verschillen meer bestaan, ben ik vooral getroffen door wat beide groepen kenmerkt: niet alleen opbouwwerkers maar ook filosofen zijn bij uitstek professionele betweters. Ik hoop dan ook met beide groepen veel te stellen te krijgen.

Ex-collegae van de Universiteit van Nijmegen, huidige en vroegere collegae van de Universiteit van Amsterdam, recente collegae in Rotterdam, het was en is mij altijd een genoegen geweest om met U samen te werken. Als ergens mijn mini-theorie opgaat dat sferen niet al te gescheiden moeten blijven omdat uitwisseling verrijkend werkt, dan is het wel op het snijvlak van werk en privé-leven. Dank dus voor de samenwerking én dank voor de vriendschap. Velen van U zijn, vergeef mij de woordspelerigheid, geen 'derden' maar 'tweeden'. Echte tweeden zijn natuurlijk de andere vrienden en mijn familie. Ik wil bij deze gelegenheid met name mijn ouders danken voor hun zeer welkome, permanente 'bemoeizorg'. Zou het mogelijk zijn geweest om hier vandaag een pleidooi te houden voor modern paternalisme, voor bestwil-denken, wanneer zij het belang daarvan niet voorbeeldig hadden getoond? En dat brengt mij van derden, via tweeden, tot slot bij de eerste: Menno. Hij heeft mij geleerd dat autonomie en verbondenheid elkaar niet uitsluiten maar veronderstellen.

Ik dank iedereen voor de geduldige aandacht.

Noten

Het bijzonder hoogleraarschap wordt in standgehouden door bijdragen van het NCIV - Koepel voor woningcorporaties te De Bilt, Delphiconsult te Amsterdam, de Gemeente Rotterdam, een RK Kloosterorde en het Landelijk Centrum Opbouwwerk; daarnaast door donaties van een aantal instellingen en personen.

- 1 Van weinig filosofen zal de naam zoveel vervoegingen kennen als van Opzoomer. Zo is sprake van een Opzoomerpolonaise, een Opzoomerkrant, een Opzoomerdag en Opzoomer Mee. G. de Kleyn, projectleider sociale vernieuwing in Rotterdam, stelde in een redevoering op 29 maart 1994: "Het is gelukkig onwaarschijnlijk dat het nieuwe kabinet 'opzoomeren' tot slag van het kabinetbeleid uitroept. Opzoomeren is Rotterdams, dat kan alleen in Rotterdam". Zie o.a. Opzoomeren. Bestuurlijke vernieuwing in de praktijk, Den Haag, VNG 1995.
- 2 De officiële definitie van de Rotterdamse Commissie Sociale Vernieuwing luidt: "Sociale vernieuwing is een permanent proces waarin de vitaliteit van relaties tussen individuen, groepen en organisaties wordt vergroot, teneinde de kwaliteit van het bestaan van alle Rotterdammers zo te bevorderen dat zij in zelfstandigheid en harmonie kunnen leven" (geciteerd in Het nieuwe Rotterdam in sociaal perspectief. Rapport van de Commissie Sociale Vernieuwing, Rotterdam 1989) Zie voor de betekenis van sociale vernieuwing o.a. Evaluatie sociale vernieuwing: het eindrapport, Rijswijk, SCP 1994; Welzijn en sociale vernieuwing. Een onderzoek naar de bijdrage van het lokale welzijns- en sociale vernieuwingsbeleid aan achterstandsbestrijding, Rijswijk, SCP 1994; Sociale vernieuwing en opbouwwerk, J. Hes e.a., Den Haag, Dr. Gradus Hendriks-Stichting, Opbouwteksten 5, 1991, daarin o.a. de bijdragen van W. van de Leur, 'Sociale vernieuwing als 'down to earth'-operatie geschetst vanuit het opbouwwerk' en C. de Wit, 'Analyse en vormgeving'; verschillende lezingen van G. de Kleyn, de projectleider Sociale Vernieuwing Rotterdam: 'Halverwege', Rotterdam 1992, 'De aanpak van een complexe veranderingsopgave'; 'Vier jaar sociale vernieuwing en verder' en 'Sociale vernieuwing. Punt? Komma!', Rotterdam 1994; D.W. Hommes, Sociale vernieuwing. Opkomst en ondergang van een politiek motto, Utrecht, SWP 1994; T.V. Potters, Sociale vernieuwing en sociale cohesie: naar een nieuw burgerschap?, Doctoraalscriptie sociologie, Erasmus Universiteit Rotterdam, 1993.
- 3 Zie o.a. de Ambo-reeks Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland; het blad 'Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland', uitgave van de werkgroep 'Sassen'.
- 4 E. Snel onderscheidt in zijn proefschrift Vertaling van wetenschap. Nederlandse sociologie en praktijk (Utrecht, SWP 1996) vier modellen in de verhouding tussen (sociologische) theorie en praktijk, uiteenlopend van een instrumentele opvatting van wetenschap tot een vertalingsmodel, waarin praktijkmensen de wetenschappelijke noties actief inpassen en bewerken. G. van der Laan wijst op de mogelijkheid van een vijfde model waarin niet a priori wordt verondersteld dat sprake is van eenrichtingsverkeer van wetenschap naar praktijk maar van wederzijdse beïnvloeding, juist omdat wetenschappers kennis (moeten) nemen van praktijkinformatie. Hij pleit in dat licht voor een 'reconstructiemodel': "Een belangrijke taak voor onderzoekers, methodiekontwikkelaars en beleiders is (...) te formuleren 'wat we al weten', dat wil zeggen, wat competente praktijkwerkers al in de praktijk gebruiken, zonder dat ze dat expliciet kunnen formuleren." (Tijdschrift voor de sociale sector, 1996/11:29)
- 5 In Cornelis Opzoomer. Uitgegeven, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Wim van Dooren Baarn, Ambo (1990:8), verschenen in de reeks Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland.
- 6 Zie noot 5, p. 30.
- 7 Zie A. Mol, 'Ondertonen en boventonen. Over empirische filosofie', in D. Pels en G. de Vries (red.), Burgers en vreemdelingen. Opstellen over filosofie en politiek, Amsterdam, Van Gennep (1994, pp. 77-84).
- 8 B. Peper, Vorming van welzijnsbeleid. Evolutie en evaluatie van het opbouwwerk, Meppel, Boom 1972.
- 9 B. Peper, a.w., p. 366.
- 10 S.J. Koenis omschrijft deze opstelling als volgt: "De werker gaat in deze fase steeds meer opkomen voor de cliënt. Vanuit het besef dat de cliënt in de verdrinking leeft, onderdrukt is, staat hij kritisch tegenover het waarden- en normenstelsel van de maatschappij en instelling. Ten opzichte van de maatschappij en instelling is de werker nu minder een 'brugfiguur' en meer een opponent geworden", in De preciaire professionele identiteit van sociaal werkers, Utrecht, NIZW (1993:98).
- 11 Volgens verschillende auteurs ging het om de vraag waar de welzijnswerker stond: "Aan de kant van het establishment of aan de kant van de verandering" (E. Hueling, De permanente herstructurering in het welzijnswerk, Zutphen, De Walburg Pers (1989:308 e.v.)). En in reactie op het Engelse professioneel-neutrale opbouwwerk schrijft J. Nauta: "In plaats van de opbouwwerker (...) een ongebonden, neutrale rol voor te schrijven (...) denken wij dat het er juist om gaat, antwoorden te vinden op de vraag, hoe de opbouwwerker zijn strategisch-belangrijke positie weet uit te buiten", in: 'David Thomas en de opbouwwerker als piggy in the middle' in De strijd om de community. Over de betekenis en toepassing van nieuwe Engelse opbouwwerkpraktijken, W. van Rees (red.), Deventer, Van Loghum Slaterus (1981:188). In retrospectief springt overigens een interessante overeenkomst in het oog tussen de door Peper zo bekritiseerde opbouwwerkers en Peper zelf: beiden keurden een derde, intermediaire positie af. Peper vreesde namelijk dat een dergelijke 'ventielpositie' confrontaties tussen de betrokken bevolking en de overheid zou kanaliseren en daardoor een ontploftend effect zou hebben. Zie voor deze discussie ook T. Schuyt, Opbouwwerk en lokaal welzijnsbeleid. Het Nederlandse gesubsidieerde opbouwwerk als intermediair kader: een sociologische benadering, Amsterdam proefschrift (1984:19 e.v.).
- 12 Welzijnswerkers leken vooral te irriteren omdat zij enerzijds gevestigde belangen aanvielen terwijl ze anderzijds, volgens sommigen, zelf deel uitmaakten van een nieuwe elite. Zoals we bijvoorbeeld bij H.P.M. Adriaansens en A.C. Zijdeveld kunnen lezen: "In zekere zin vormen de professionelen die de verzorging in onderwijs, gezondheid en welzijn moeten realiseren, een establishment met gevestigde belangen en een elite met macht en invloed. (...) Velen van hen, vooral in de sector van sociaal-cultureel welzijn, roepen om democratisering, maar hun ideeën ten aanzien van ongelijkheid en elitaire macht zijn reeds lang door de verzorgingsstaat achterhaald; zij vormen immers zelf een elite, onderdeel van het establishment van de verzorgingsstaat", in Vrijwillig initiatief en de verzorgingsstaat. Cultuursociologische analyse van een beleidsprobleem, Deventer, Van Loghum Slaterus (1981:43-44).

- 13 H. Vuysje, De nieuwe vrijgestelden. De opkomst van het spijkerbroekenproletariaat, Anthos, Baarn 1977. Opmerkelijk is dat waar Vuysje eerst heeft bijgedragen aan het in diskrediet brengen van het welzijnswerk, hij zich twintig jaar later grote zorgen maakt over de afwezigheid van interventie-beroepen: "Het in de jaren zestig bevrijdende idee van respect voor de persoonlijke privacy dijde in de jaren tachtig uit tot een breed interventie-abeo", in 'De bemoel in de ban - hoe afzijdigheid een deugd werd en slachtoffers maakte' in NRC-Handelsblad, 4 november 1995.
- 14 Deze auteurs wezen vooral op de nuttelosheid van het welzijnswerk dat in zo'n scherp contrast stond tot zijn grote pretenties. Van Doorn: "Het is werken aan een reusachtige, nutteloze pyramide van Austerlitz", in 'Werkgelegenheidsbeleid of werkverschaffing', in: Beleid en Maatschappij (1974/10-11, pp. 286-296). Van Tienen sprak ook letterlijk over "mensen die niets klaar maken", in het tweede 'revolutienummer' van het NIMO-bulletin, 1969.
- 15 I. de Haan laat zien dat de kritiek die zich in eerste instantie richtte op 'de nieuwe vrijgestelden' en het 'spijkerbroekenproletariaat' zich alras verbreedt "tot een kritiek op de welzijnszorg, om ten slotte uit te monden in een kritiek op de verzorgingsstaat, die onder invloed van de 'neodemokratische elite' tot een onbeheersbare 'demokratische Leviathan' zou zijn geworden", in Zelfbestuur en staatsbeheer. Het politieke debat over burgerschap en rechtsstaat in de twintigste eeuw, Amsterdam, Amsterdam University Press (1993:116).
- 16 In De markt van welzijn en geluk, Baarn, Ambo (1980:172).
- 17 Zo valt in het methodiekboek Bouwstenen voor opbouwwerk van P. Winkelaar uit 1979 te lezen: "Veel welzijnswerkers zitten gevangen binnen de goede bedoelingen en de mooie doelstellingen, waarin ze zelf geloven. Daardoor houden ze de maatschappelijke functie van het werk in stand. En deze maatschappelijke functie is bijna precies het tegenovergestelde van waarmee ze denken bezig te zijn (...) Het (welzijnswerk vormt) een onderdeel van het machtsstelsel dat het spreken en weten van de machtelozen blokkeert, verbiedt en ontzenuwt, subtiel en met de beste bedoelingen." (Overveen, Nelissen (1979:21 e.v.)).
- 18 A. de Swaan verbaast zich in zijn opstel 'De kritische Massa' uit 1981: "De huidige kritiek op de verzorgingsstaat komt van intellectuelen en is vervat in uitvoerige historische en sociologische beschouwingen. Hun studies vinden een groot en gretig publiek, niet in Wassenaar of Aerdenhout, maar rond de sociale academies en de sociale faculteiten, waar de verzorgers worden opgeleid." (opgenomen in Halverwege de heilstaat, Amsterdam, Meulenhoff (1983:8)).
- 19 Zie J.W. Duyvendak, 'De constructies van de andragologie versus de waarheid van zelfkennis' in Krisis 1996/53, pp. 38-49; M. Gastelaars, 'Een gedesorienteerde veranderingswetenschap. Over de geschiedenis van de Nederlandse andragologie', in Kennis en Methode, 1990/4, pp. 346-366.
- 20 Th. Schuyt spreekt over een 'theorie-vacuüm' (a.w., p. 24) en S.J. Koenis roept het beeld op van een 'verlaten stad' als contrast met de drukte van weleer: "De grensstad is veranderend in een van God en iedereen verlaten spookstad, die door reizigers wordt vermeden als de pest" (a.w., p. 11). Ook in de theorievorming over opbouwwerk was het sinds 1980 stil, stelt Vreeswijk: "Na De Kleijn is er in de tachtiger jaren geen nieuwe opbouwwerkmethode ontwikkeld", in zijn proefschrift Perspectief in nog-niet situaties. Fenomenologische verkenning en onderzoek naar wetenschappelijke grondslagen van het Nederlands maatschappelijk opbouwwerk, Den Haag, Gradus Hendriks Stichting (1996:169).
- 21 Het idee dat het belang van het opbouwwerk vooral zijn eigenbelang betekende, kwam niet alleen uit liberale, conservatieve of Illich-Achterhuis-hoek. Figuratiesociologen neigen er ook naar om 'het belang' van welzijnswerkers primair te begrijpen als element in de belangenstrijd tussen beroepsgroepen, waarin nieuwkomers zich een plaats moeten bevechten: "Het linksisme is de politieke retoriek van de bedeling. Het is een vormenleer waarin precies omschreven wordt hoe elke aanspraak kracht kan worden bijgezet door te verwijzen naar groot leed en onderdrukking elders dat hier en nu in een baan of subsidie moet worden omgezet. Het linksisme is een subsiedeologie. In een samenleving waar de helft van het nationaal inkomen opnieuw wordt verdeeld door politieke beslissingen is het linksisme de redekunst waarmee de buitenstaanders hun aandeel opeisen." (A. de Swaan in 'Het linksisme en de nieuwe klasse 1', Halverwege de heilstaat, 1983:88). Geert de Vries wijst erop dat de bestuurskundigen "al willen ze het zelf niet weten, de nieuwste vrijgestelden van de nog-steeds-verzorgingsstaat" zijn ('Maakbaarheid als conramythe' in Krisis 1996/63:14), die zich op analoge wijze als de welzijnswerkers van weleer binnen hebben gevochten, zij het dat "het linksisme in het vorige tijdsgewricht aan de kaak wordt gesteld om het rechtsisme in het huidige zowel te propaganderen als te maskeren". (a.w., p. 15)
- 22 Zie hiervoor o.a. C.J.M. Schuyt, 'De nalatenschap van Erasmus. Wijsgerige invloeden op wetenschap en samenleving na 1950', in Wijsgerig perspectief, 1993/1994-6, pp. 201-205; J.W. Duyvendak, 'De verguizing van paternalistische politiek. Over de verhouding tussen maakbaarheid en zelfontplooiing' in J.W. Duyvendak en I. de Haan (red.), Maakbaarheid. Liberale wortels en hedendaagse kritiek van de maakbare samenleving, Amsterdam, Amsterdam University Press (verschijnt binnenkort).
- 23 Binnen de kritiek op het onderwijs kunnen, net zoals op andere terreinen, twee hoofdstromen worden onderkend: de marxistische, die over 'vervreemding' sprak omdat het onderwijs vooral de belangen van de dominante klasse zou weerspiegelen en de meer libertair-anarchistische stroming die, in navolging van Illich, een pleidooi hield voor 'ontscholing'.
- 24 Zie voor analyses van dit protest o.a. E. Tonkens in 'Voor gek gehouden, voor gek gezet' in Krisis 1996/53, pp. 29-37.
- 25 Zoals A. de Swaan het formuleerde: "Mensen moeten geholpen worden om zichzelf te helpen. Maar elke vorm van hulp veronderstelt een ingreep, een verandering waar degenen die geholpen wordt zelf zo gauw niet op was gekomen of waartoe hij niet in staat was. Daarmee is iedere helper vatbaar voor kritiek", in Halverwege de heilstaat, Amsterdam, Meulenhoff (1983:9).
- 26 Zie bijvoorbeeld voor de jaren vijftig als hoogtepunt in de 'onmaatschappelijkheidsbestrijding', A. Dercksen en L. Verplanke, Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding in Nederland 1914-1970, Meppel/Amsterdam, Boom 1987; als het hoogtepunt in de economische sturingspolitiek, i.c. de geleide loonpolitiek, M. van Bottenburg Aan den arbeid! In de wandelgangen van de Stichting van de Arbeid 1945-1995, Amsterdam, Bert Bakker 1995 en A. Klamer, Verzuilde dromen. 40 jaar SER, Amsterdam, Balans 1990.
- 27 Zie ook H. Galesloot en M. Schrevel, In fatsoen hersteld. Zedelijkheid en wederopbouw na de oorlog, Amsterdam, SUA 1987.
- 28 "Met hun kritiek op de 'ouderwetse' caritas en filantropie, en op de identificatie van maatschappelijk werk met zelszorg, streven

- 'de modernen' ernaar dat de zeggenschap over kwesties van zorg en welzijn, die bij hun tegenstanders nog in handen van verzuiilde kaders ligt, overgedragen wordt naar een nieuwe klasse van deskundigen" (Sj. Koenis, a.w., p. 42). En I. de Haan stelt: "Op het niveau van de uitvoering van maatschappelijke zorg ontstaan allerlei dwarsverbanden en nieuwe inzichten, die zich onttrekken aan de greep van de leiding van de zuilen en die ten koste gaat van de traditionele uitvoerders van de herzuiling." (a.w., p. 98).
- 29 Vooral B. Peper had een scherp oog voor de ambivalenties waarin het opbouwwerk zichzelf verstrikte: "Als men werkelijk inhoud wil geven aan de zelfbeschikking van de bevolking, laat die mensen dan met rust. Zij hebben toch nooit om opbouwwerk gevraagd? Non-directief staat voor pseudo-professionaliteit; het betekent manipulatie achter de schermen", geciteerd bij E. Hueting, a.w., p. 312.
- 30 Zie o.a. H. Broekman, Sociale innovatie in Drenthe, de ontwikkeling van de stichting Opbouw Drenthe (1924-1972), Academisch proefschrift 1987; F. Gerrits, 'Schets van de opbouwwerk-traditie in Nederland', in MO/Samenlevingsopbouw, 1997/143:3 e.v.; E. Hueting, a.w., Sj. Koenis, a.w., p. 67 e.v.; H.C.M. Michielse, De burger als andragoog. Een geschiedenis van 125 jaar welzijnswerk, Meppel/Amsterdam, Boom 1977; H. Nijenhuis en D. Schouwman, 'Nederlands Volksherstel en zijn invloed op het opbouwwerk in Nederland' in Tijdschrift voor Agologie 1980/3-4, pp. 139-163; P. Kuypers, 'Het begin van het einde' in De strijd om de community, Deventer, SMP/Van Loghum Slaterus 1981, pp. 211-256; Th. Schuyt, a.w., p. 34 e.v.; P.A.K. Vreeswijk, a.w.
- 31 Er was steeds luidere kritiek op Amerikaanse en Engelse planingsmodellen waarin het opbouwwerk een 'technisch' instrument was dat de kloof moest dichten tussen de autoriteiten en de burgers. Deze sceptische houding ten aanzien van de betrokkenheid van het opbouwwerk bij planingspolitiek werd versterkt toen de decentralisatie-operatie van het welzijnswerk ingezet vanaf de Knelpuntennota van het kabinet-Den Uyl- met name leidde tot een enorme lokale welzijnsplanning-machinerie, waarin het opbouwwerk een door de overheid gedicteerde intermediaire rol moest vervullen.
- 32 In de Nederlandse discussie heeft o.a. Van Tienen de revolutionaire pretenties als inconsistent want paternalistisch aangevallen. E. Hueting vat van Tienens positie als volgt samen: "Van Tienen zag in het opbouwwerk bovenal een non-directieve methode om de welzijnssituaties van 'cliënten-systemen' te verbeteren. Uit het revolutionaire geschetter (...) sprak zijns inziens minachting voor dat systeem: de domme massa moest door een zending worden gewekt. Van Tienen dreef de spot met deze profeten die precies wisten hoe andere mensen moesten leven en denken." (a.w., pp. 303-304). L. Nauta schrijft in deze lijn over o.a. de andragologen: "Waar zij het recht vandaan haalden om namens allerlei onderdrukten te spreken, was niet bekend. Over hoe het kwam dat zij tot vertellers waren benoemd, met het grote verhaal fraai om zich heen gedrapeerd, was geen informatie beschikbaar." (in 'De toelgang van het grote verhaal', L. Veendrick en J. Zeelen (red.), De toekomst van de sociale interventie, Woltern-Noordhoff (1994:170)). Ook H. Broekman wijst in zijn proefschrift op de "spanning tussen continuïteit van de organisatie versus het ideaal van zelfbepalende burgers. Dit is een praktijkprobleem dat noch in de vakliteratuur, noch in de organisatie-literatuur goed is opgelost. De opbouwwerker als tijdelijke hulpkracht, de opbouwwerkvoorziening als noodvoorziening, werkend met steeds zelfstandiger wordende burgers en zichzelf daarmee steeds minder nodig makende." (a.w., 1987:140)
- 33 De term wordt gebruikt door H. Bezemer in 'Voorhoede-problemen als bewustwordingsvraagstuk; zoeken naar een theorie voor methodiekontwikkeling', in Tijdschrift voor agologie (1980/3-4, pp. 244-274).
- 34 Waar Th. Schuyt in zijn proefschrift onderscheid maakt tussen twee benaderingen in de Nederlandse literatuur over het opbouwwerk, enerzijds belangenbehartiging door zelforganisatie (met als prominente vertegenwoordiger W. Beck) en anderzijds de Probleem-Project-Methode (zie publicaties van de Werkplaats Opbouwwerk Noord-Nederland en het themanummer 'Perspectieven van het opbouwwerk', themanummer van het Tijdschrift voor agologie, 1980/3-4, met name pp. 164-175), ziet Paul Kuypers naast de romantisch vitalisten en de nieuwe zakelijkheid (de PPM), nog een derde stroming: "De KSH (klasse-ervaring, situatiefactoren en handelingservaring) een agogische vertaling van marxistische theoriebegrippen", in MO/Samenlevingsopbouw (1991/95:4).
- 35 De markt in zijn titel werd in die tijd als een aanklacht gelezen. H. Achterhuis formuleerde zijn kritiek als een 'linkse' kritiek.
- 36 Zie hiervoor uitgebreider J.W. Duyvendak en I. de Haan (red.), Maakbaarheid. Liberale wortels en hedendaagse kritiek van de maakbare samenleving, Amsterdam, Amsterdam University Press (te verschijnen), en dan met name de artikelen van I. de Haan, 'De maakbaarheid van de samenleving en het einde van de ideologie'; E. Engelen, 'Van iconenstrijd naar belangenconflict. Over Keynes, Hayek en economische maakbaarheid'; J. Bussemaker, 'Het einde van de maakbaarheid? De verzorgende staat en de calculerende burger' en P. Hilhorst, 'Mét vallen, zonder opstaan. Over de halfslachtige liberale afrekening met het maakbaarheidsideaal'.
- 37 In deze decennia was niet zozeer sprake van een opstand tegen vaders met een kleine v, het was niet geen generatieconflict (zoals H. Righart stelt in zijn boek De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict, Amsterdam/Antwerpen, De Arbeiderspers 1995) als wel van een aanval op Vaders, op paternalisme (zie J.C. Kennedy, Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig, Amsterdam/Meppel, Boom 1995). Zie voor de belangrijke, stimulerende rol die elites in deze veranderingen speelden I. de Haan: "De crisis van de jaren zestig is dus niet het resultaat van de agitatie van een nieuwe generatie. Al rond 1960 heeft de zittende elite in grote lijnen aangegeven wat het probleem is" (in a.w., p. 100 e.v.). Voor een analyse van de stormachtige ontwikkeling van 'nieuwe sociale bewegingen' in Nederland onder de stimulerende invloed van de toegenomen politieke mogelijkheden, J.W. Duyvendak, R. Koopmans, H.A. van der Heijden en L. Wijmans, Tussen verbeelding en macht. 25 jaar nieuwe sociale bewegingen in Nederland, Amsterdam, SUA 1992, met name ook R. Koopmans, 'Van provo tot rara. Golfbewegingen in het politiek protest in Nederland', pp. 59-76. Zie voor de belangrijke rol van elites bij de veranderingen in de jaren zestig voorts H. Oosterhuis, Homoseksualiteit in katholiek Nederland. Een sociale geschiedenis 1900-1970, Amsterdam, SUA 1992.
- 38 Zo valt op dat in teksten van vooraanstaande beleidsmakers zoals dr. G. Hendriks (onder andere in Terug naar de mensen, Den Haag, Ministerie van CRM 1982) én van andragologen de slogan 'door de mensen zelf' steeds frequenter voorkomt. De radicalisering van het 'zelf' bij H. Achterhuis is, met andere woorden, slechts de logische doortrekking van de betekenis die aan

'het zelf' in het beleid, de wetenschap én de welzijnspraktijk werd gehecht. Het zou nader onderzoek verdienen in hoeverre de in deze tijd ook vaak geuite gedachte dat opbouwwerk slechts een 'tijdelijke voorzending' is, gericht op het zichzelf zo snel mogelijk weer 'overbodig' maken, mogelijk voortvloeit uit zijn dan al tanende legitimiteit.

- 39 Zie voor een overzicht b.v. H. Kunneman, *Van Theemutscultuur naar walkman-ego. Contouren van postmoderne individualiteit*, Amsterdam/Meppel, Boom 1996, pp. 103-108.
- 40 Zie hiervoor bijvoorbeeld H.A.F. Oosterling en A.W. Prins (red.), *Humanisme of antihumanisme? Een debat*, Rotterdamse filosofische studies, Faculteit der Wijsbegeerte, Erasmus Universiteit Rotterdam 1991.
- 41 Zie voor een kritiek op 'Achterhuis' inconsistenties, A. Gouws, *De droom van de mensen zelf. Een analyse van de filosofische veronderstellingen van 'Achterhuis' De markt van welzijn en geluk*, Haarlem, Stichting TMW 1988.
- 42 J. Bussemaker, *Betwiste zelfstandigheid. Individualisering, sekse en verzorgingsstaat*, Amsterdam, SUA 1983; S. Lukes, *Individualism*, Oxford, Basil Blackwell 1985 [1973]; Ch. Taylor, *Sources of the Self. The Making of Modern Identity*, Cambridge, Cambridge University Press 1989.
- 43 A. MacIntyre, *After Virtue. A Study in Moral Theory*, Notre Dame, University of Notre Dame Press 1981; M. Sandel, *Liberalism and the Limits of Justice*, Cambridge, Cambridge University Press 1982; Taylor, a.w.
- 44 Zie o.a. S. Benhabib, *Situating the Self. Gender, Community and Postmodernism in Contemporary Ethics*, New York, Routledge 1992.
- 45 Zoals S. Sevenhuijsen stelt: "In een zorgethiek zou het idee dat afhankelijkheid mensen belemmert in hun autonomie vervangen worden door het idee van interdependentie en door de erkenning dat goede zorg bij kan dragen tot het zelfrespect, de individuele integriteit en het handelingsvermogen van individuen", in *Oordelen met zorg. Feministische beschouwingen over recht, moraal en politiek*, Amsterdam/Meppel, Boom (1996.176). Zie verder ook J. Tronto, *Moral Boundaries: A political argument for an ethics of care*, Routledge, New York 1993; H. Manschot en M. Verkerk (red.), *Ethiek van de zorg*, Boom, Amsterdam/Meppel 1994; H. Kunneman a.w. 1996, p.72 e.v. Odile Verhaar laat zien dat de feministische filosofen met hun begrip van de 'radically situated self' duidelijk afstand nemen van het conservatieve programma van veel communisten (O. Verhaar, *Recht doen aan pluriformiteit*, Amsterdam, academisch proefschrift, te verschijnen 1997).
- 46 Zie o.a. J.W. Duyvendak (red.), *De verzuiling van de homobeweging*, Amsterdam, SUA 1994.
- 47 Zie M. Bovens en A. Hemerijck (red.), *Het verhaal van de moraal. Een empirisch onderzoek naar de sociale bedding van morele bindingen*, Amsterdam/Meppel, Boom 1996; P. Dekker (red.), *Civil Society*, Den Haag, SCP 1994; voor deelname aan sociale bewegingen o.a. J.W. Duyvendak, R. Koopmans, H.A. van der Heijden en L. Wijmans (red.), *Tussen verbeelding en macht. 25 jaar nieuwe sociale bewegingen in Nederland*, Amsterdam, SUA 1992.
- 48 Zie hiervoor o.a. het themanummer van *Rekenschap*, dec. 1995: "Overleefde de samenleving het individu", met name de bijdrage van R. Houtepen, "Individuele identiteit en integratie in een multiculturele samenleving", pp. 221-227. H. Kunneman schrijft terecht: "Individualisering is een vorm van socialiteit, een vorm bovendien die in staat is meer mensen hechter te integreren in

een complexere sociale en economische dynamiek dan enige andere vorm van traditionele of moderne socialiteit", in a.w., p. 16.

- 49 De overtrokken autonomie-gedachte is onder andere in de wereld van de geestelijke gezondheidszorg onder vuur genomen, een sector waarin de anti-psiatrie en de patiëntenbeweging zich sterk hadden verzet tegen paternalistische praktijken. Maar toen deze criticasters vervolgens moesten aanschouwen hoe, onder aanroeping van de autonomie-gedachte (en niet zelden met bezuinigingen als motief), mensen meer en meer aan hun lot werden overgelaten, kwam er een tegenbeweging op gang. De socioloog Schnabel vroeg aandacht voor de dubbele betekenis van "het recht om gestoord te worden". En de sociaal-psychiatrische verpleegkundige Henselmans trok de conclusie dat het weer de hoogste tijd was voor 'bemoeizorg' (H.W.J. Henselmans, *Bemoeizorg*, Delft, Eburon 1993).
- 50 "Alle beleidsaxioma's van de jaren tachtig en de jaren negentig - respect voor privacy en zelfbeschikking, eigen verantwoordelijkheid, decentralisatie, zelfregulering, verzelfstandiging - delen in feite een gemeenschappelijk geloof in non-interventie met elkaar", schrijft J. van der Lans in "Een cultuur van afzijdigheid" in *Socialisme en democratie* (1996/11:621).
- 51 P. Kuypers en J. van der Lans, *Naar een modern paternalisme. Over de noodzaak van sociaal beleid*, Amsterdam, De Baile 1994.

- 52 Zie o.a. Modern paternalisme: keurmerk van het nieuwe sociaal werk? (Driebergen, Hogeschool De Horst, Verslag Willem Banning Symposium 1994); voor een kritische bespreking, G. van der Laan, 'Naar een postmodern paternalisme', in Tijdschrift voor de Sociale Sector, 1994/4.
- 53 J. van der Lans stelt hier het volgende (ideaal)beeld tegenover: "Dat vraagt om professionals die kunnen organiseren, mobiliseren, overtuigen en enthousiasmeren. Dat is een - niet afzijdige - professionele competentie die ingezet moet worden om vastgelopen individuen vlot te trekken, om nieuwe verbindingen te leggen en perspectieven te ontwikkelen", in 'Een cultuur van afzijdigheid', in Socialisme en Democratie (1996/11:626/627). Zie voor meerdere bijdragen over dit thema zijn recente boek De onzichtbare samenleving. Beschouwingen over publieke moraal, Utrecht, NIZW 1995.
- 54 In het Engels lijken er meer en betere woorden voor handen om een nieuwe opstelling van opbouwwerkers te omschrijven dan in het Nederlands: vooral empowerment is daar in de mode (zie bijvoorbeeld B. L. Simons The Empowerment Tradition in American Social Work. A History, New York, Columbia University Press 1994). Het gaat hierbij om een 'faciliterende' opstelling die enerzijds niet ouderwets paternalistisch is maar anderzijds wel betrokken, ondersteunend en normatief. "Facilitators sharpen the acuity of clients' recognition of desirable opportunities and resources within the complex organizations and social processes that envelop their communities. They also sponsor and support client efforts to acquire competencies and strategic footholds with which to gain a fair share of those opportunities and resources. Additionally, facilitators encourage institutional leaders to take seriously the claims and talents of members of historically stigmatized people's groups." (1994:164) In een artikel van de hand van A. Barr ('Empowering communities - beyond fashionable rhetoric? Some reflections on Scottish experience' in Community Development Journal, Vol. 30, no. 2, pp. 121-132) dreigt het zero-sumdenken ook in deze empowerment-benadering weer op te duiken wanneer hij stelt dat alleen wanneer de 'community' zowel de 'definition of needs' geeft als de 'determination of response', er sprake kan zijn van een 'empowering' situatie terwijl wanneer 'state/professionals' in een van beide een rol spelen 'disempowering' optreedt. In Het woordenboek voor Maatschappelijk Werk wordt 'empower' onhandig vertaald met 'volmacht geven, machtigen'. Het accent ligt dan op het (formeel) overdragen van macht en heeft dus niet de gewenste connotatie van het sterker maken van machtelozen door mensen met meer macht, i.c. opbouwwerkers. In deze lijn zou het woord 'enable' ook beter vertaald kunnen worden met 'mogelijkmaken' in plaats van met, opnieuw, 'machtigen' zoals het woordenboek geeft.
- 55 Gelet op recente discussies over reflexieve professionaliteit lijkt de sociale sector zich te realiseren dat deze normatieve vragen niet ontlopen kunnen en hoeven te worden. Zie in het themanummer van Sociale Interventie over 'normatieve professionaliteit' (1996/3) met name de bijdrage van D.J. van Houten 'Hoe verkoopt bescheidenheid?' (pp. 147-154).
- 56 In 'Welzijn is weerstand overwinnen' in Tegendraadse werkingen. Sociologische opstellen over de onvoorziene gevolgen van verzorging en verzekering, Amsterdam, Amsterdam University Press 1995, p. 117 e.v.
- 57 Ook L. Nauta pleit voor een zekere relativering van autonomie: "De empowerment van het individu, het terugkrijgen van de zeggenschap over het eigen levensverhaal (...) kan (...) niet altijd een doorslaggevend criterium vormen", in L. Veendrick en J. Zeelen (red.), De toekomst van de sociale interventie, Groningen, Wolters-Noordhoff (1994:180). Bovendien is het de rol van opbouwwerkers, om normatief relevante situaties te creëren: "Situaties die zodanig gestructureerd zijn, dat de empowerment van het ene individu of de ene groep zorgvuldig tegen de situatie van andere individuen of groepen kan worden afgewogen." (a.w., p. 181)
- 58 "In haar geheel hoeft de maatschappij niet meer veranderd te worden; de situaties waarbinnen men, meestal ook in gedeelde verantwoordelijkheid met anderen, handelt, zijn te overzien. Juist deze rolversmalling maakt het mogelijk om rekenschap af te leggen," schrijft L. Nauta (a.w., p. 176).
- 59 Ik richt mij in deze tekst op de Habermas' receptie in Nederland, en dan met name op de manier waarop zijn ideeën -meestal via de 'vertaling' van H. Kunneman-, te pas en te onpas in opbouwwerkteksten gebruikt worden. Aan de orde is dus niet of Habermas wel 'goed' gelezen en begrepen wordt, maar hoe zijn teksten en noties functioneren. Hetzelfde geldt, mutatis mutandis, voor Touraine's werk, dat vooral via de Groningse andragologen tot het opbouwwerk komt.
- 60 Zie bijvoorbeeld G. van Hooijdonk, A. Raspe en M. Dozy die na tien jaar 'trendonderzoek opbouwwerk' in het artikel 'Van grote en kleine verhalen' concluderen: "Habermas geeft een adequate verklaring voor de crisisverschijnselen van de moderne samenleving. Die luidt kortweg de kolonisering van de leefwereld door het systeem: geld en macht nemen binnen het maatschappelijk subsysteem, dat leefwereld heet, de plaats in van het argument", in MO/Samenlevingsopbouw (1993/118:49).
- 61 "Het systeem kan (...) niet emanciperend worden toegeëigend, maar vormt tot op zekere hoogte een complex van onmenselijke vreemdheid in het hart van de postmoderne bestaanswijze". (H. Kunneman, a.w., pp. 199-200)
- 62 De 'vermarking' van de taal en de praktijk van o.a. het opbouwwerk geeft het Habermassiaanse schema een hernieuwde actualiteit, hoewel de conclusie die H. Kunneman trekt dat door deze ontwikkelingen de tegenstelling tussen systeem en leefwereld aan intensiteit heeft gewonnen (in 'Normatieve professionaliteit: een appel', Sociale Interventie, 1996/3:108 e.v.) naar mijn idee te snel is.
- 63 Zie voor een recente uiteenzetting bijvoorbeeld A. Touraine, Qu'est-ce que la démocratie?, Paris, Fayard 1994, met name p. 63 e.v. Voor beschouwingen over de verhouding tussen het politieke systeem en sociale bewegingen, La voix et le regard, Paris, Seuil 1978; Le retour de l'acteur, Paris, Fayard 1984.
- 64 Als een van de weinigen heeft Th. Schuyt voor een dergelijke dynamische verhouding wel oog in zijn proefschrift Opbouwwerk en lokaal welzijnsbeleid. Het Nederlandse gesubsidieerde opbouwwerk als intermediair kader: een sociologische benadering, Amsterdam 1984.
- 65 "La définition des mouvements sociaux en tant que défense du sujet et de sa liberté individuelle contre la logique de l'intégration et de pouvoir des systèmes politiques et culturels", geciteerd in J.W. Duyvendak, Le poids du politique. Nouveaux mouvements sociaux en France, Paris, L'Harmattan (1994:30). Of: "L'effet dévastateur de l'Etat sur les mouvements sociaux" (a.w., p. 32). Touraine analyseert nergens de preciese invloed van 'de politiek' op de ontwikkeling van sociale bewegingen in het algemeen (laat staan dat hij oog zou hebben voor een mogelijk faciliterende rol). In het geval van de zogenaamde 'nieuwe sociale bewegingen' ontbreekt de politiek zelfs helemaal in zijn analyse.

- 66 Dat opbouwwerkers zich uiteindelijk meer aangesproken voelen door Habermas en Touraine dan door een filosoof als Foucault is overigens wel begrijpelijk aangezien er bij de eersten tenminste nog een 'goede' beroepspraktijk denkbaar was als onderdeel van de leefwereld, terwijl bij Foucault de microfysica van de macht overal haar disciplinerende en normaliserende werking had (waaruit niet alleen Achterhuis de conclusie trok dat hulpverlenende beroepen er 'dus' maar beter mee konden ophouden).
- 67 Zo meent H. Kunneman dat mobilisering alleen plaatsvindt op grond van leefwereld-bronnen: "Politiek verzet is mogelijk, nodig en zinvol, zowel vanuit de 'onmenselijke' kinderlijkheid in ons - onze onaangepastheid, die steeds weer pijn doet ervaren, om uitdrukking vraagt en motiveert tot verlangend verzet- als vanuit de mogelijkheden die de taal in zich draagt om stem te geven aan ervaren onrecht, om nieuwe idiomaten te ontwikkelen die een grotere sensibele toelaten voor datgene wat zij onvermijdelijk buiten sluiten." (a.w., p. 200)
- 68 Eisse Kalk, directeur van het Instituut voor Publiek en Politiek, schrijft in dit verband: "Het is een misverstand te denken dat politici afwezig zouden moeten zijn als burgers zich op enigerlei wijze met besturen gaan bemoeien. Integendeel, politici initiëren dat juist, zoeken het debat op, leggen hun overwegingen op tafel, zonder daarmee hun gelijk te claimen. (...) Het paradoxale van bestuurlijke vernieuwing is juist dat het zowel burgers meer stem geeft als dat het de overheid aanwezig en zichtbaarder maakt" in L. Veldboer, *De inspraak voorbij. Ervaringen van burgers en lokale bestuurders met nieuwe vormen van overleg*, Amsterdam, IPP (1996:144). En H.M. Jolles schrijft: "Het overheidssysteem in de verzorgingsstaat heeft het tot stand komen van verenigingen en andere verbanden van personen en groepen geenszins verhinderd. Het is, integendeel, juist in sterke mate daarvoor bevorderlijk geweest", in Tussen burger en staat. Verkenningen van het maatschappelijk middenveld in een tijd van deregulering, Assen, Van Gorcum en Comp BV (1988:146). Zie voorts J.W. Duyvendak, *Waar blijft de politiek? Essays over paarse politiek, maatschappelijk middenveld en sociale cohesie*, Amsterdam/Meppel, Boom (te verschijnen 1997).
- 69 Zie J.W. Duyvendak, *The Power of Politics. New Social Movements in France Boulder (Co.)*, Westview Press 1995; R. Koopmans, *Democracy from Below. New Social Movements and the Political System in West Germany*, Boulder (Co.), Westview Press 1995; H. Kriess, R. Koopmans, J.W. Duyvendak, M. Giugni, *New Social Movements in Europe. A Comparative Analysis*, Minneapolis, Minnesota Press 1995.
- 70 Ch. Tilly, *From Mobilization to Revolution*, Reading: Addison-Wesley, 1978, pp. 55 e.v.
- 71 R. Koopmans, *Bridging the Gap: The missing link between political opportunity structure and movement action*. Paper ISA Madrid 1990.
- 72 R. Aya, *Rethinking Revolutions and Collective Violence. Studies on concept, theory, and method*, Amsterdam, Het Spinhuis 1990; B. Klandermans, 'The Social Construction of Protest and Multiorganizational Fields' in A. Morris en C. McClurg Mueller (red.), *Frontiers in Social Movement Theory*, New Haven en London, Yale University Press 1992, pp. 77-103; D. McAdam, *Political Process and the Development of Black Insurgency*, Chicago, University of Chicago Press 1982; S. Tarrow, *Power in Movement. Social Movements, Collective Action and Politics*, Cambridge, Cambridge University Press 1994.
- 73 Zie R. Koopmans en J.W. Duyvendak, 'The political construction of the nuclear energy issue and its impact on the mobilization of

anti-nuclear movements in Western Europe', in *Social Problems* (1995/2:235-251).

- 74 In zijn afscheidsrede van de Erasmus Universiteit getiteld 'Het kwetsbare maatschappelijke midden. Over de veranderende grondprincipes van het samenleven' (opgenomen in *De toekomst is altijd anders. Bijdragen aan de sociologie*, Amsterdam/Meppel, Boom 1995, pp. 277-303) keert J. Berting zich scherp tegen de doorschietende 'vermarkting' van de samenleving: "Het is duidelijk dat in de laatste vijftien jaar de verhouding tussen samenleving en markt danig is verstoord en dat de wurggreep van markt-denken en marktverhoudingen steeds sterker wordt. Dit heeft een groot aantal negatieve gevolgen voor de samenleving, zoals een sterk afgenomen leefbaarheid van vooral de grote steden." (1996:293) Daar is geen woord Habermas bij. J. van der Lans schrijft over de konsekventies van het huidige neoliberale, paarse denken: "Het snijdt het historische hart uit het maatschappelijk middenveld en draagt bij tot wat ik niet beter kan omschrijven dat 'ontzieling' van de samenleving. De erfenis van de verzuijing, dat merkwuurde trekje van burgers in dit land om voortdurend initiatief te nemen om voor een probleem tot elkaar te komen in organisaties, die Nederlandse gewoonte om over van alles en nog wat te vergaderen, wordt door de ideologie van het econo-

misch pragmatisme, door het paradigma van de markt, systematisch ondermijnd", in *MO/Samenlevingsopbouw* (1996/140:5).

- 75 Zie voor een interessante kritiek op ontvluchting M. Bovens e.a., *De verplaatsing van de politiek*, Amsterdam, Wiardi Beckman Stichting 1995.
- 76 Wat iemand vermag, wat iemands eigen vermogen is, staat dan blijkbaar niet van tevoren vast maar is afhankelijk van de steun van derden.
- 77 En hij vervolgt: "Zo kan de verguisde bureaucratisering ook worden gezien als een van de verdiensten van emancipatiestrijd: een bureaucratisch systeem handelt zonder aanzien des persoons, geeft een hoge mate van rechtsgelijkheid en impliceert het afschaffen van klasse- of sekse-privileges", Den Haag, Gradus Hendriks-Stichting (1991:397).
- 78 Deze bemiddelende rol is door de socioloog Theo Schuyt uitgewerkt in een 'triade van welzijnswerkfactoren'. Hierin speelt het opbouwwerk een intermediaire rol tussen bevolking, particulier initiatief en overheid (zie *Opbouwwerk en lokaal welzijnsbeleid*. Het Nederlandse gesubsidieerde opbouwwerk als intermediair kader: een sociologische benadering, Amsterdam, 1984). En C. de Wit stelt in zijn oratie *De rede van het opbouwwerk*: "Tussenin-posities als enabler, organisatie-adviseur en netwerk-ontwikkelaar bieden de beste kansen op verdere maatschappelijke acceptatie van het opbouwwerk" (Utrecht, Jan van Arkel, 1990:17). Ook H. Broekman schrijft in *Opbouwwerk. Methoden, technieken en terreinen*: "De beroepskracht krijgt meer een intermediaire rol: het opbouwwerk begeleidt, verwijst, treedt op als makelaar tussen personen, groepen en instanties, is bezig met het opzetten en gebruiken van netwerken en breekt in bij andere instanties en instellingen. De opbouwwerker wordt nog meer een bemoeial en hokjesdoorbreker". (1991:389)
- 79 Sociologen en filosofen als Michael Walzer (*Spheres of Justice. A Defense of Pluralism & Equality*, Oxford, Basil Blackwell 1983) en Luc Boltanski en Laurent Thévenot (*De la justification; les économies de la grandeur*, Paris, Gallimard 1991) zijn hierbij een inspiratiebron - voorzover ze de grenzen tussen maatschappelijke sferen niet verabsoluteren en de onderlinge verhoudingen dynamisch denken.
- 80 H. Kunnevan omschrijft een leefwereld-gerichte benadering als volgt: "Een benadering die niet in het kader van techniek, efficiency en deskundigheid staat, maar in het teken van communicatieve gelijkwaardigheid, sensibiliteit en zoeken naar zin" in a.w., p. 251.
- 81 Zie de recente rapporten van de Raad voor de Volkshuisvesting, Den Haag 1996; Rapportage etnische minderheden 1995. Concentratie en segregatie, Rijswijk, SCP 1995; het Sociaal en Cultureel Rapport 1996, hoofdstuk 6 (Wonen).
- 82 P. Hilhorst, 'De versmadede erfenis van het sociale volkshuisvestingsbeleid', in S. Braam, P. Hilhorst en P. Leenders, *Sociale spiegel. Reflecties op het armoedebeleid in Nederland*, Amsterdam, Instituut voor Publiek en Politiek (1996:92).
- 83 Dit citaat van A. Reijndorp eindigt, voor de goede orde, met de volgende opmerking: "Bij beide verwachtingen zijn kanttekeningen te plaatsen" (in *Nieuw tijdschrift voor de volkshuisvesting*, 1996/6:7). Het is overigens vreemd gesteld met de wens tot differentiatie uit angst voor segregatie. Uit de 'morele paniek' die rondom segregatie ontstaan is zou men al snel afleiden dat van een toename sprake is (zie voor deze alarmistische toon o.a. het *Convenant Grote Stedenbeleid*, Den Haag, Ministerie van Binnenlandse Zaken 1995). Maar anderen wijzen erop dat er van toenemende segregatie, ondanks alle berichten, geen sprake is: "De conclusie moet dus luiden dat de beschikbare gegevens niet wijzen op een toenemende segregatie van huishoudens naar inkomen. Eerder doet zich het tegendeel voor." (S. Musterd en W. Ostendorf in *Rooilijn* (1996/4:176)).
- 84 W. van der Leur, directeur van het Landelijk Centrum Opbouwwerk, heeft er bij verschillende gelegenheden op gewezen dat bij "het leefbaarheidsvraagstuk (...) bovenwijkse factoren een grote rol spelen", o.a. in 'Sloop en nieuwbouw in naoorlogse wijken', in *MO/samenlevingsopbouw* (1996/140:8-9).
- 85 A. Reijndorp, a.w., p. 8.
- 86 P. Hilhorst schrijft: "Zelfs als wijken wel gedifferentieerder worden is het heilzame effect dat daarvan uitgaat alleen onder bepaalde voorwaarden te bereiken. Het streven naar differentiatie is namelijk gebaseerd op een aantal veronderstelde verbanden dat zeer twijfelachtig is. Dat in sommige wijken het percentage van maatschappelijk kwetsbaren hoger is staat buiten kijf. De verdedigers van het differentiatiestreven zouden echter moeten aantonen dat dit gebrek aan participatiemogelijkheden ook mede door het wonen in de buurt wordt veroorzaakt. Er moet dus een zogenaamd buurt-effect worden aangetoond." (1996:5, ongepubliceerd artikel voor het politiek-cultureel centrum De Balie)

- 87 "Van ouders met kinderen is (...) bekend dat zijn een grotere oriëntatie op de wijk hebben. In de praktijk blijken echter juist hoger opgeleide ouders met kinderen een grote neiging te hebben om de stad te verlaten." schrijft ook P. Hilhorst (a.w., p. 5), onder verwijzing naar De beklemd stad. Grootstedelijke problemen in demografisch en sociaal-economisch perspectief, Rijswijk, SCP (1996:28-29). Dit leidt onder andere tot de vraag of gemeenten en woningcorporaties geen prioriteiten zouden moeten stellen omdat menging in een 'buurtgerichte' wijk mischien dat kan betekenen wat ze nastreven, terwijl een wijk waar mensen wel wonen maar niet leven (een 'slaapwijk') hoogstens statistisch gemêleerd is.
- 88 Zie ook het rapport van het Landelijk Bureau ter Bestrijding van Rassensdiscriminatie van de hand van C.A. Tazelaar, "De school in de wijk. Een juridische verhandeling over zwarte en witte scholen", Utrecht 1996.
- 89 Zie J.W. Duyvendak, 'Het verschil tussen specie en cement', in Tijdschrift voor de sociale sector, 1996/12, pp. 16-21.
- 90 P. van Lieshout, directeur van het Nederlands Instituut voor Zorg en Welzijn, schrijft: "Wat we naar mijn mening niet nodig hebben, is een theorie waarin omschreven wordt hoe en waarom we weer over gemeenschappelijkheid praten. Wat we nodig hebben is een theorie over hoe we om moeten gaan met verschillen tussen en binnen mensen", in het communitarismenummer van het Tijdschrift voor de Sociale Sector (1996/1-2:31).
- 91 Zie hiervoor ook Gerard de Vries, 'Liever een waardenloze democratie' in Rekenschap, december 1995, pp. 212-220.
- 92 Zie hiervoor o.a. T. van der Pennen, 'De oude stadswijk: over gemeenschappen en sociale integratie', in Veldheer e.a., 'Het lokale profiel, de identiteit van gemeenten en de rol van de burger, Rijswijk, Sociaal-Cultureel Planbureau 1994.
- 93 Zie o.a. de 'ladder of community interaction' van Thomas (geciteerd in A. Raspe, achtergrondartikel bij het thema 'Sociaal cement, werken aan sociale cohesie', Verweij-Jonker Instituut, Utrecht 1996) en de 'sociale samenhang'-modellen gehanteerd door het Rotterdamse opbouwwerk, uitgewerkt in A. van Veenen, Onze straat; straatgroepen binden strijd aan met overlast en criminaliteit, Rotterdam, Opbouwwerk in Uitvoering nr. 9, 1996.
- 94 Zie voor het initiatief 'de wijk is van ons allemaal' talrijke publicaties van het bureau 'Voetlicht' te Amsterdam.
- 95 Dit alles geldt, mutatis mutandis, ook voor scholen. Scholen die homogeen zijn én niets van 'anderen' willen weten, bereiden hun leerlingen slecht voor op het omgaan met verschillen in een pluriforme samenleving. Hiermee is overigens geen negatief oordeel uitgesproken over identiteitsgebonden scholen. Maar wel zullen juist scholen met zo'n duidelijke identiteit hun leerlingen respect voor anderen moeten aanleren - en dat kan alleen maar wanneer kinderen te weten kunnen komen hoe en waarom anderen 'anders' én, op heel veel punten, hetzelfde zijn. Overigens is het, met respect voor de vrijheid van onderwijs, wenselijk dat de overheid stimuleert dat scholen qua kleur en klasse zo gemengd mogelijk zijn (zie hiervoor ook Tazelaar, a.w.): de vrijheid van onderwijs was immers bedoeld om een pluriforme maatschappij vorm en inhoud te geven; niet om ongelijkheid te bevorderen.
- 96 Zie bijvoorbeeld de recente Emancipatienota, 'Emancipatie als kwaliteit' van het Ministerie van Sociale Zaken; en 'Pantser of ruggengraat', Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, Den Haag 1996.
- 97 Aangezien voor pluriformiteit 'eigen' organisaties onontbeerlijk zijn, moge duidelijk zijn dat een sterke civiele maatschappij voorwaarde is voor de ontwikkeling van een pluriforme samenleving. In landen, zoals Frankrijk, waar de staat organisaties van de civiele maatschappij niet ondersteunt, vloeit dit voort uit de geringe waardering voor (ieder) 'verschil'. Zo bestond in Frankrijk sinds de Revolutie op grond van de Wet van Le Chapelier (1791) geen mogelijkheid meer om intermediaire organisaties te vestigen. Deze zouden zich, zo meende men, slechts tussen het privé-belang van ieder individu en het collectieve belang nestelen. Hierin herkennen we de Rousseauiaanse gedachte dat de *volonté générale* privé- en groepsbelangen moet overstijgen. Zie voor de effecten van deze Franse wetgeving en de voortdurende actualiteit van de dominante republikeinse gedachtengang o.a. J.W. Duyvendak, a.w. (1995:40 e.v.) en voorts voor de achtergrond van deze politieke filosofie P. Rosanvallon 'Malaise dans la représentation', in F. Furet, J. Julliard en P. Rosanvallon, *La république du centre. La fin de l'exception française*, Paris, Calmann-Lévy (1988:131-182).
- 98 Zie voor deze ontwikkeling o.a. R. Engbersen en A. Sprinkhuizen 'Vier sporen van sociaal beleid' in de Staatscourant, 8 juli 1996. H. Vlug wijst erop dat opbouwwerkers deze verbreiding van hun werk, met name ook in sociale vernieuwingsactiviteiten, soms teveel als een vorm van oneigenlijke concurrentie zien in plaats van hun zegeningen te tellen. (in Mededelingen Opbouwwerk (1991/95:35-36)).
- 99 Kees Schuyt spreekt over de belangeloosheid van het welzijns-werk: "Welzijns-werk is werken om niet, maar wel zo goed en efficiënt mogelijk werken. Deze voor het Nederlandse welzijns-werk niet meer zo heel vreemde combinatie van belangeloosheid en bedrijfsgerichtheid is een alternatief voor het volledig op laten gaan van welzijns-werk in de markt", in 'Welzijn is weerstand overwinnen', in Tegendraadse werkingen. Sociologische opstellen over de onvoorziene gevolgen van verzorging en verzekering. Amsterdam University Press (1995:116).
- 100 P. Hilhorst in Krisis (1996/64:32-34).